

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

ÍRTA NÉMETH LÁSZLÓ

BUDAPEST, 1935
FRANKLIN-T Á R S U L A T
MAGYAR ÍROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

MAGYARSÁG ÉS EURÓPA

ÍRTA

NÉMETH LÁSZLÓ

*

BÜDAPEST, 1935

FRANKLIN- TÁRSULAT

MAGYAB IBOD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

FRANKUN-TÁRSULAT NYOMDÁJA,

I. ISTEN PÉNZE.

Az emberek valamikor barlangokban laktak, ma felhőkarcolót építenek. A barlangot a felhőkarcolóval a múlt század önérzete emelkedő lejtővel kötötte össze. Ez a lejtő volt a haladás. Mint minden hegyoldalon, ezen is voltak vízárcok, szakadékok, de a hegyből ettől még nem lett völgy s elért magasáról a tizenkilencedik század embere a turista önérzetével pillanthatott vissza a «megtett útra».

A haladás-gondolatban épp annyi volt a tájékozatlanság, mint a magabiztosság. Annyira fönn éreztük magunkat, hogy körül sem néztünk, nem vagyunk-e lenn. A történettudomány nőtt, de a történeti helyzetérzék megromlott. A haladás meghamisította a történelem nyereség-vesztés mérlegét és elfödte valódi ritmusát. Az ember annyira el volt telve azzal, amit a barlang és a felhőkarcoló közt nyert, hogy nem látta az értékét annak, amit elvesztett. A frobeniusi gondolat, hogy a primitív népek kultúrája sok tekintetben igazibb kultúra, mint a mienk, merő értelmetlenségszámba ment volna. Talán még veszélyesebb volt ennél, hogy a haladás egyenletessége vakká tett a történelem nagy teremtő aktusai iránt. A haladás elmélete szerint nemzedék rakja rá művét nemzedék művére s így emelkedik egyre magasabbra a «szellem piramisa». Nem látták,

hogy az élet nem rak piramist. Az életben mindig az első aktus a döntő. A kultúrák sorsát az első jelleg-teremtő kor szabja meg. A mi kultúránkban az első nép, a görög, a végleges vezér; az első költő Homeros: a legnagyobb; Sokrates, Aristoteles, a bölcs és a tudós. Egy kultúrán belül vagy van új, nagy, teremtő aktusokra alkalom s akkor van, ha nem is haladás, de megújulás, — valami az első teremtés boldogságából — vagy csak nemzedék rakja művét az előzők művére s akkor van hanyatlás, sivárodás. Az egyenletes haladás, egyenletes kihülés.

Az új szellem nem ismer haladást. Kultúránk nem haladó nemzedékek egymásra rakott műve; hanem nagy teremtő alkotások maradványa. Felfogásunk közelebb áll a régi népekéhez, akik' valamennyien paradicsomból, aranykorból jöttek, mint a haladóéhoz, aki a történelmet takarékpénztárnak nézte, ahol a betétek nemcsak megőrződnek, de kamatozódhatnak is. A történelem nem adja a kamatot, hanem elveszi. Az először letett arany, a kultúra delosi kincse, a mohón berakott betétek ellenére is, folyton fogy, s a csőd veszedelme még egy olyan kultúrában is ki-kiúdul, mint az európai, melyben annyi különféle nép dobja bele időről-időre vagyonkáját. Egyiptom élt és megmeredt, Sumir prédául esett, Eóma kerítései bedőltek. Haladtak és közben elhasználták Isten bölcsőjükkbe dugott pénzét, mint ahogy minden élet hiába próbál újra s újra megfoganni, végül is elveszti a foganással rájaszállt vagyont.

«Pesszimista» ez a történet-látás? Bizonyára nem olcsón bizakodó. Tudatában van az élet haláloldalának. Nem áltatja magát a kis teljesít-

mények korál-halhatatlanságával. Érti, hogy a halál munkájával szemben csak egy orvosság van: a teremtés, ami a kultúrák életében mindig újratertődés is. Jó kis koralocska, hő szakmunkás akarok lenni, mondta a haladás-hívő. Görög akarok lenni, kiáltja ez az új, heroizmust parancsoló sors-érzés. Nem leszek hős, mert eljátszhatom részem a haladásban, ebben a határérték mennyországban, húzódozott a régi ember. Hős leszek, mert csak a fényes élet tarthatja vissza a halált, felel rája az új ember.

A tragikus életérzés nem sötétebb, hanem fényesebb, mint a másik. A sors valódi arcába néző ember nem aggodalmasabb, mint a fejlődés-hitű, hanem vakmerőbb. A veszély az emberiség legnagyobb ingere. S egy történet szemlélet, mely kozmikus biztosítóintézet helyett a romlás állandó, szívós készültségével veszi körül a népeket, szívósabbakká, teljesebbekké, készültebbekké teszi őket magukat is. Hogy Európában új, a sorssal összeszokottabb történetlátás ébred, sorsáratertettebb Európa jele. 8 ha mi a sorssal merész, önáltatás nélküli farkasszemre akarjuk rábírní a magyart, nem azért tesszük, mert rémeket látunk, hanem mert rémeket akarunk leküzdeni.

II. A KITERJEDŐ EURÓPA.

Az európai kultúrának idáig négy nagy korszaka volt. Az első a krétai mester fennhatósága alól felszabaduló achaiaktól a makedón világhódításig tart. Ez alatt az idő alatt az európai művelődés, ha ki is sugárzik más népekre, lényegében egy nép, a görögség ügye. Mint ahogy egy lángész életének minden mozzanata alkotás: ez a kivételes nép is a teremtő tettek soha nem tapasztalt sűrű egymásutánjában égett el, s megvolt a szerencséje is hozzá, hogy örökségét egy Nagy Sándorral szórathassa túl a görög határokon.

A második korszak alatt ez az örökség, egy uralkodásra termett nép intézményeibe beivódva, közös sövény mögé zárja az egész békére kényszerített mediterrán világot. A hellenizált Kelet a magház; az itáliai törzsek tolongásából az etruszk, görög hanyatlásra rátörő Róma a pollen s e kettő gyümölcse: a római birodalom. A görög-latin frigy, Polybios és Scipió frigye, egy kivételes, hatalomra méltó férfitípust állított a népegyveleg fölé; a római birodalom története ennek az antik férfinak az egyre nehező harca az óriási szervezet épségéért és nyugalmaért. Amikor ez a nemesség felörlődik, győz az alulról jövő forradalom: a kereszténység, s győz a kerítésen kívül rekedtek forradalma: a népvándorlás.

Jézus vallása, a barbárok betörése (a kétféle

reváns: a keleté és a nomádoké) egy hosszú interregnumot vezet be: ez a harmadik kor. A birodalom Konstantin városa köré szorul és megmered; keletet és Afrikát elmosza az izlám; a kultúra újrakezdésének a feltételei csak a kavargó, barbár északnyugaton vannak meg, ahol a kétféle forradalom, a barbároké és az egyházé, a maga kezdetleges módján ugyan, de a római hagyomány felélesztésére kényszerül. A pápa és a frank királyok kézfogása a longobárdok fölött: egy keresztény-barbár római császárságot állít az izlám ellen. Az arab dagály megtörik rajt, de ő maga saját gyengeségében s a népvándorlás utolsó, normán hullámában összeomlik.

Ebből a viking-zúzavarból, a magukra utalt tájacsákák élethalálharcából emelkedik ki az ősfudalizmus fölé Európa negyedik korszaka, az, amelyikben mi is élünk. E negyedik kor elején már ott vannak a keresztény köztársaság meggyében a mai nemzetek, s a latin mellett megjelennek a forgács-dialektusokat visszaszorító nemzeti nyelvek. Az antik hagyomány egyre több részen tör be ebbe a keresztény teokráciába, s a nemzeti leány-kultúrák önállóságából s egymásrautaltságából összetett kultúra születik, amilyenre megelőzőleg még nem volt példa. Mint a telepes állatok önálló egyedei egy szoros életközösségbe, úgy tartanak össze ezek a nemzeti leány-kultúrák, előbb az egyház befolyása alatt, majd anélkül is egy sajátos kulturális munkamegosztásban. Még leginkább a görög törzsek kulturális csereviszonyára emlékeztet ez az együttélés, csakhogy itt külön vérű, külön nyelvű és külön sorsú népek maradtak együttlétük egyik oldalával összenöve, a szívlökések csodálatos váltógazdaságában, amely

a teljesítményeket szétszította s a kifáradtakat a lábrakapók vérével tartotta életben. A májazték világ, Egyiptom, vagy a Kelet nem ismert ilyesmit s nem volt ilyen belső cseregazdasága a soknépű, de egy kultúrájú római birodalomnak sem. Ha az első korban az európai kultúra egy nép alkotó élete volt; a másodikban egy állam magas békéje; a harmadikban az egyház hajóján új népek felé futó pislá tűz: ebben a negyedik korban lett az, ami ma is: egymásraült leánykultúrák közös nedvkeringése.

*

Az európai kultúrának ebből a Magyarországi történetével egyidős negyedik korából, a szerint, hogy ki pillantott rajt végig, nagyon ellentmondó 'tendenciákat olvastak ki. Voltaire szerint türelmes, értelmes, tudományra, művészetre hajló emberek körül a történelem is megszépül, megnemesedik, egy-egy aranykorszíket támad, melyet a vallási téboly, szenvedély, kapzsiság, megint szétdúl és elsüllyeszt. Európa újabb történelmében, ebben az ezeresztendős pokolban, ő két ilyen fényes eliziumi szíket látott, egyikén Medici Lorenzo elmélkedett a művész és literátor néppel, a másikon XIV. Lajos aranyozta be hatalmát. A történelemnek az ő szemében még nincs másféle menete, hajlama, mint amit felvilágosodottság vagy butaság diktál neki. Amilyen jól látja egy kor művészei közt a kultúra összekötő közegét, éppoly makacsul zárkózik el az elől, hogy buta és felvilágosult korok közt összefüggést lásson.

Utódja, a tizenkilencedik századi felvilágosodás, alaposabb történelmi tanulmányok után

folytonosabbnak érzi a történelmet. A középkor sötét volt, a technika kora világos. Így az európai történelem a visszaesésekkel megszakított kivilágosodás története. A középkor a természet mögött betörésre-kész természetfölötti erőket érzett; a világ csodákkal volt tele, az ember babonákkal. A reneszánsz, majd a felvilágosodás elnémította a természet mögött a természetfölöttit; a világból nem önkényes akarat nézett az emberre, hanem változhatatlan törvény. Az ember, megszabadulva babonáitól, ellesi és kihasználja a törvényt; a természettudomány a vallás és a technika mágiája. Jóléte szolgálatára kényszeríti a természet makacs, visszahúzódt erőit is s ínség és érdek tusáiból a tökéletes ellátás és igazságos rend paradicsoma felé lépdel forradalmaival.

A felvilágosodás történelemlátása a tömegekben ma is általános. A műveltebbek elfordultak tőle. Ennek az elfordulásnak volt egyik tünete a középkor felfedezése. Babonás volt a középkor? De abból a babonából csodálatos székesegyházak, filozófiai rendszerek és költemények nőttek ki. A középkor közös otthont tudott adni az embereknek a vallásban s nemcsak a legmagasabb, az alacsonyabb ösztönöket is oda tudta vonni a magasabbak fennhatósága alá. Hatalomnak, érvényesülésnek, kéj vágynak nem volt meg a mai gazdátlan, durva önállósága. A technika egyoldalúvá tette az embert. A középkor teljességéből egy rideg ördög-műhelybe dobott, a vallás boldogsága helyett a hasznosság és észszerűség rideg parancsait adta vallásul. A felvilágosodás e felfogás szerint, melyet különösen a katolikus újjászületés írói hangsúlyoznak szívesen, épp a világságot veszítette el. Krisztus egyháza a

középkorban volt a leghatalmasabb; az emberiség akkor a legbolderabb. Aztán jött az egyéniség vakmerő' igénye, a reneszánsz, Luther; majd az értelem sívár jogcíme: a felvilágosodás, Voltaire: végül a rombolás angyalai, Eousseau, Marx, Lenin. A lélek egyre sívárabb lett, az emberiség egyre szerencsétlenebb.

Így ítélik Európa negyedik koráról a literátor, a forradalmár és a katolikus. Mi egyiknek a nézőpontját sem fogadhatjuk el. A kultúra: nem művészet, nem tudomány és nem egyház, hanem *élet*. Állapota, sorsa csak az élet tágabb szemével nézhető. Tagadhatatlan, hogy Európa ebben a negyedik korban óriásit nőtt. Az elején a viking-, magyar-szaracén gyűri szorongatja, ma az ő hálói tartják egybe az egész emberiséget. Kiterjedése az Alpok két oldaláról az egész földfelületre nem volt egyenletes. A «Negyedik kor» története tulajdonképp három nagy növéstünetmény története, melyet növekedési tünetek és válságok választanak el egymástól. E három növéstünetmény, ha a legfeltűnőbb mozzanatokról nevezzük el őket, a keresztesháborúk, a reneszánsz és a kapitalizmus. Egyik a Földközi-tengert tette európai tengerré, a második az Atlanti-Óceánt, a harmadik a világ minden vizeit és kikötőit. Európa mai állapotát ez a három növéstünetmény határozza meg, s véleményünk róla lényegében attól függ, hogy mi a véleményünk e három nagy jelenség természetéről s összefüggéséről.

A keresztesháborúk előzménye a clunyi-reform. A norman-magyar pusztítással szemben magára maradt, kis tájházakra szakadt Európában az ellenállás kétféle alakban serkent fel. A

fejedelmek a fegyveres ellenállást szervezték meg, az egyháziak az erkölcsit. A germán törzsek sikeres védelmi harcai elevenítik fel az Ottók korában a római császárság eszméjét; a benedekrendiek egy részének új szerzetes heve a pápa főhűbérurasága alatt álló Keresztény Birodalmat erősíti meg. A barbár veszély elhárítása után a két szövetséges, de ellentmondó eszmének egymással is le kell számolnia. A császárok hatalma nagyobb, de az egy népre támaszkodó *egyetemes* császárság eszméje a törékenyebb. A clunyi-reform legnagyobb képviselője VII. Gergely elbukik IV. Henrikkel szemben, de személyes bukása az eszme győzelme lesz. Utóda: II. Orbán alatt Cluny már egy nagy európai vállalkozásra adhat jelet.

Európa, mely nemrég még a szívébe vivő folyamok mentén látott pogány hajókat s pogány lovasokat, nem tűrheti többé, hogy a szentsírt a törökök, ezek az új vadabb mohamedánok, a zarándokok elől elzárják. Clunynek kell a szentsír, s a pápa szava (a régi, gazdag kelta világ helyén) egy emelkedőben lévő frank világot találni, melyben a megtelepedett és megkeresztelkedett normanok új nyugtalansága s kalandvágya forr. Az egyház Európa színe-virágát indítja el az Egyházalapító sírja felé. Elöl megy a hit, mögötte a kalandorvezér, a mögött a haszonvágy. Nem külön, egymást csalva, egymás szemét bekötvé, hanem együtt. Mert a teljes életben nem ellentétek ők, hanem fokozatok. Északolaszország püspöki városaiban valami tovább élt, az átmenet korában is, a régi római város-kultúrából. Itt van még polgárság, ipar és vannak kereskedők. Pisa és Genova kereskedői csak nemrég dúlták szét

szemben az afrikai parton az arabok főkikötőjét; friss kereskedő vérük odaszegődik a keresztesek mögé, átvetik pultjaikat a szaracéntengeren s az új ázsiai hűbérállamocskákon át Európa felé kezdik szívni a kelet áruit: a rideg északi élet téli húsételeihez, boraihoz szükséges fűszert, a selymet és a drágakövet. Az Európába zúduló áru kitágítja a kereskedelem gyenge ütereit, a Délnémetország, a Rajna és Flandria felé vivő utakat. Az utak mente vásárhelyekkel és ipari központokkal szóródik be. Flandria a szövött-árúk gyára, a champagne-i piacokon találkozik a genovaiakkal s lassan a balti államokból is megindul a Hansa-városokon át a fa, gabona, prém áramlása. Az áruért árut kell adni; az észak északi áruval válaszol a déliekére s a földművesvilág a föld terményeivel az ipari termékekre. Áru, igény és termelés közt circulus «preciosus» indul meg, egyik a másikat lendíti. Új szerzetesrend vezeti a nagy földtörő munkát, jobbágyok vándorolnak a városokba s távol szűzterületekre telepeseknek. A földesúr előbb fegyverrel tartja őket vissza, aztán kedvezményekkel. A parasztság egyszerre kóstolja meg a szabadságot s a verseny gazdálkodás első veszélyeit. Az Ázsiába kidobott valláskalandorok mögött egész Európa gazdagszik, művelődik. Franciaországnak új, ízű költészete van s az izlám felől beszívargó Aristoteles is megtalálja Párizsban merész tanító-mestereit.

Ez ezért történt, ez ennek a következménye volt, mondjuk mi. De ok és okozat köreivel csak az elemző értelem jár körül valamit itt, ami, mint az élet jelenségek általában, elemezhetetlen. Európa száz-százötven év alatt hatalmasat nőtt.

Ez a növés az élet ezer pontján, szellemben, államéletben, gazdaságban egymás mellett folyt, az élet ritmusát követve a fejlődés egy-egy növéslökéseiben, mint ahogy a gyermek csontja, agya, szíve is egymás mellett fejlődik, ha nem is egész párhuzamosan és egyenletesen. Kétségtelen, hogy a három nagy növéstünemény közül kiterjedésre ez az első a legkisebb, belülről viszont ez a legharmonikusabb. Egy kultúra egészsége: az összes életműködések zavartalan összefüggése. Nos, ebben a kiterjedésben még semmi sem látszik Európa belső lazulásából. A keresztény hit ép; a kereszties lovag, az olasz kalmár, a flandriai takács és a német paraszt — akármilyen különböző a foglalkozásuk — ugyanannak az életérzésnek a részesei. A kor végén álló Szent Bernát, a tüzes ciszterci, aki új rendet alapít, pápát tesz, keresztesháborút hirdet, királyokat dorgál, földet tör s a tudós-teológia ellen védi a hitet: nemcsak a kereszténységnek egyik legnagyobb alakja, hanem olyan egész ember, amilyen csak első virulenciájukat el nem vesztett kultúrákban támad.

A második nagy növéstünemény (reneszánsz, Amerika felfedezése, reformáció) előfeltétele: Itália másfélszázados viszonylagos békéje. A német császárok, körülbelül épp abban az időben, amikor Dante a középkor állam-ideálját utólszor foglalja össze a javukra, földadják a ghibellin igényt, visszahúzódnak az Alpok német oldalára; a pápafozó Szép Fülöp utódait pedig a százéves angol-francia háború meríti ki. A kis államocskák több mint százötven éven át nem láttak idegen hódítót olasz földön, Itália, elvágva a harcokba borult Európától, külön kis világ-

rész a világrész alján. Az alaptermészet atavizmusával az a földközi tengeri kultúra kezd újra virágozni most államaiban, melyet Kelet hajdan felémésztett s a friss frank-norman hit a középkorban fékentartott. Szent Bernát Európája a frankok és az egyház szövetségéből született. A reneszánsz átüti ennek a kultúrának a mennyezetét s a Homérosszal kezdődő nagy Európát követeli lelke otthonául. A keresztény keresztet egy félig pogány, félig keresztény életérzés feszegeti. Germán tudósok, Erasmusszal az élükön, északra is behurcolják a szent, antik ragályt; a délinél komolyabb, de kereszténységében is pogány honvágyú tudomány kezdődik velük. Északi művészek látogatják Olaszországot, s amikor VIII. Károly francia király, ez a vízfejű lovagkirály barbárait Nápolyba vezeti, Európa soványabb fele a régi barbárok mohóságával esik a kultúra kerítésein belül pompázó életnek. A harctérre vált Itália, mint egy szétnyomott magház, spanyol, francia és német szelekbe szórja szét magvait.

Beneszánsz és humanizmus volt a «Második növénykor» cluny-reformja. A terjeszkedést kiváltó idegen lökés megint a töröktől jön, aki akkor a Szent sírt, most Konstantinápolyt hódította meg. Európa és a kelet fűszerei közt ott állt a Törökbirodalom. Ha nem is vágta el a kereskedelem útját, megsarcolta. Hátába kerülni, nélküle érintkezni Indiával, annyi volt, mint Európa vámszedőjét kijátszani. Ezt kísérelték meg a mór háborúk után a mórt és kalandot kereső pireneusi népek. A portugálé a közvetlen siker, többszöri kísérlet után megkerüli Afrikát, s ott van India kikötőiben. A nyugat felé haladó spanyolok — India helyett vad szigeteket s prédakész indián

kultúrákat találnak. Időbe kerül, amíg e szigetvilágból Amerika kibontakozik s a potosii bányák ezüstje csorogni kezd. A régi palesztinai, antiochiai, edessai hűbéres királyságok helyén most kirablásra és kiaknázásra váró gyarmatállamocskák (Mexico, Peru, Bolívia) hívják a konkvisztádort, az Óceán túlsó partjára. A pisaiak, genovaiak, velenceiek helyébe a Nyugat parti népei lépnek, a portugálok és spanyolok után az angolok, franciák, hollandok. Az Atlanti - Óceán, az új Földközi Tenger s a Nyugat az, ami hajdan a Kelet.

Itt az új gigászi vállalkozás s itt vannak a vállalkozók: szerzetesek, hódítók, kalmárok, csak a viszonyuk más, mint a keresztesháborúk alatt. Az új áru megint új vért lök a gazdaságba. A polgárok kijönnek szük középkori városaikból, Brüggeből Antwerpenbe, s a hűbéri rend rovására a fővállalkozókkal, a királyokkal kötnek szövetséget. Az új vállalkozás azt kívánja, hogy az egész állam olyasvalami legyen, mint idáig a város s ebben hűbéres dolyfük ellenére a királyok érdeke is egyetért velük. V. Károlyt, az utolsó igazi német-római császárt, bankárai, a Fuggerek választatják meg, s uralma szép példája, hogy középkori álmok alatt az új centralizáló birodalom hogy valósul meg. Az államok kezdenek nagy nemzeti vállalkozások lenni, s a szellem embere részt kér a vállalkozásból. Az antikot felfedező humanizmus a nemzetek felfedezésével végzi. Az öröklött közös vallásban a nemzetek külön természetete feszeng. A protestantizmus tiltakozik a mediterrán pogányság ellen (mint ahogy tiltakozik a spanyol jezsuitizmus is), de azzal, hogy a germán vérmérsék igényeivel fordul a közös val-

lás ellen, az európai kultúrának lánykultúrákra osztlását segíti; azzal pedig, hogy Isten és ember közt eltünteti a földi és túlvilági tolmácsokat, — a szentség hűbériségét — a polgári életérzést elégíti ki.

Kiterjedésnek ez a második növés-kor kétségkívül nagyobb, mint az első, de a nagy növés már nagy belső zavarokat leplez le. Még ez az Európa is keresztény (keresztényebb, mint a reneszánszszót kiejtve hinni szoktuk). Erasmus a Bibliának szenteli élete nagy részét, s Amerika meghódítói büszkék rá, hogy Jézusnak új lelkeket szereznek. De mennyi kételyt oltott ebbe a kereszténységbe az eszményül felidézett antik! Mily tragikus az erőfeszítés, hogy a hiedelmek nagy omlásában a Bibliából valami összehasonlítás, bírálat által el nem málaszthatót csináljanak. Az Isten még itt van, de belső békét már nem ad. A képességek az antik óta észlelt módon fokozódnak, de ebben a fokozódásban van valami szörnyetegszerű. Nem a közösségből nőtt meg az ember, hanem a közösség rovására. Milyen szánalmas alak a perui hódító mellett az inkák lelki üdvét szolgáló szerzetes. Mennyi szörnyeteg vonás egy Borgia Caesarban, Paracelsusban, Rabelais-ban. A keresztesháborúk egyenletes anyagi fellendülése után itt aránytalan a fellendülés. Nagy jólét és parasztlázadások, pazarló udvarok és új proletáriátus élnek egymás mellett. Ha ott Szent Barnát állt a kor fokán, e kor Bernátja: Luther! Az ősi, tiszta kereszténységet állítja vissza, s fejedelmek jószágává teszi az egyházat. Megengedi a szabad vizsgálódást magának s megtiltja másnak. Bírálja a hagyományt s nem engedi bírálni a Bibliát. Az őskereszténységre hivatkozik s kiirtatja az

anabaptistákat. Egyházkritika és vallásos élmény, istenfélelem és egyéni vakmerés, európaiság és nemzetiség ellentmondásai a kor meghasonlottságát hirdetik tanításában s jellemében.

A harmadik nagy növéstünemény előfeltétele a felvilágosodás. A tizenhatodik és tizenhetedik század vallásháborúinak legfeltűnőbb eredménye az volt, hogy az emberek nem akartak többé a vallásért háborút viselni. Ezt az új vallási csömört vagy közönyt nevezték el türelmességnek. Aki türelmes a más vallása iránt, nem sokra becsüli, amiben a magáé különbözik tőle. Európa továbbra is emlegette Istent, de nem akart meghalni érte. De nemcsak a vallás szélsőségeiről mondott le az ember, hanem általában a szenvedélyről. Vallás, kaland és mágia délibábjai után valami biztosat akart a markában tudni. Ez a biztos: a matematikán alapuló természettudomány volt. Az új mechanikában az ember kulcsot kapott a természethez. A kulcs egyszerűbb volt, mint Paracelsus és társai képzelték s ennek ellenére is *nyitott*. A józan, figyelmes, önmagát kordában tartó ész előtt sorra kinyílt a legnagyobb és a legkisebb: a világegyetem és a tulajdon szervezete.

Az angol volt az első nép, mely a puritanizmus tébolya és a restauráció farsangja után a mechanikát titkos államvallássá tette, ő (az Atlanti-medence nagy hatalom-átcsoportosulásában az élre kerülő) kötötte össze először a természettudományt gyakorlati polgári hajlammal és egy nagy nemzeti kultúra fényével. A harmadik Cluny az Angol Tudóstársaság, a Royal Society volt; Voltaire és a többi ügynök innen hurcolta szét a tanítást a fogékonyabb Európába.

A természetet próbára tevő kedves játékok közben félelmetes démonok, eddig ki nem próbált erők szabadultak fel s a hasznát kereső polgárság boldogan szövetkezett ezekkel a haszonkínáló démonokkal. A tömegérdeklődés a természet erőiben alvó új Amerika fele fordult, s miután a régi nemesség kísérlete, hogy az új tudományos vallást a maga hagyományaiba olvassza, meg hiúsult, a szövetség a démonokkal egyre mélyebb és eredményesebb. Ennek az Európának a törökjei már nem sokat számítottak. A világban sehol sem volt Szent sír vagy Pogány, amely ellen kereszties hadjáratot vezethetett volna. A szent sír itt volt benn, magában Európában, — a neve: szabadság s pogánya a túlélő hűbériség. A francia forradalom, a polgárság első nagy kereszties háborúja megbukott, de jöttek újabb és újabb forradalmak, amíg a királyok végleg oda nem álltak a polgár és a démon szövetségébe jelentéktelen harmadiknak. Amerika ott aludt a köszénben, vasban, kőolajban, elektromosságban. A polgárnak, aki hajdan céh-városaiban sáncolta el magát, majd kijött falai mögül a központosuló államba, már a korlátlan államhatalom kellett, hogy az új világrészt a földből kiszabadíthassa s nagyvárosaiban megépíthesse. Megindul az ipari népvándorlás s ahogy az ipari termelés túlnövi piacait, megindul a harc a piacokért, az egész világért mint piacért. Az alkotmányos nemzeti államok arra mennek, amerre a gazdaság érdeke löki őket. A belső antikapitalista ellenállás legyőzése után a termelés Európa népeit egy minden eddiginél hatalmasabb vállalkozásba sodorja: az egész földkerekséget (felületesen vagy egyáltalán meg sem hódított népeket) kell mint ipari vidéket és nyers-

anyagtermelő a iparcikk fogyasztó gyarmatot a világkereskedelemmel egy egységbe fűzni.

Az európai kultúra elérte lehető legnagyobb kiterjedését s haldoklásra ítélte az összes többit. Japánon kívül minden nép befolyása alá került s Japán is Európa tanítványa önnön hagyományai-val szemben. Ilyen expanzió több nem jöhet, amíg a csillagok, szerencsénkre, el vannak zárva előlünk. Kérdés, hogy a második nagy növéskor zavarai kiegyenlítődtek-e ebben? A kiterjedés nem járt elsekélyesedéssel? Ma már tudjuk, hogy igen. Európa ezt az óriási kiterjedést figyelme s élete nagy beszűkülése árán érte el. A tizenkilencedik századi művelődés kórosan egyoldalú. A vallásos érzésnek csak a hitetlenség kényszerét és büszkeségét adja, a nagy egyéni erőfeszítések szörnyvonásai megmaradnak, csak fényük homályosul el. Vagyon és nyomor ellentétei nagyobbak, mint valaha, s ez a vagyon még silányabb is, mint valaha. Az ember haboz, kit tegyen meg e kor Szent Bernátjának, Lutherének. Talán Tolsztojt, akiben a szellem háttal állt az egész kornak s a keresztény állapot mint egy kételyekkel aláásott, megvalósíthatatlan utópia vergődött a szentség és nevetségesség határán, fotóriporterek tüzeiben.

A Negyedik kor a frank kereszténység kincsét e három növés alatt óriási vállalkozásba fektette bele. A befektetés sikeres volt, a tizenkilencedik század végére övé a nagy világüzem; de maga a tőke mintha elfogyott, felörlődött volna.

*

A kultúrák életében a növekedést növekedési válságok szokták megszakítani. Nemcsak a kultúrákéban, az emberében is. A gyermek fejlődését

alaposabban figyelő tudja, hogy a test növekedése sem egyenletes és folytonos. Mint a serdülés alatt a nemiség, egy-egy új tendencia tör be a nyugvó szervezetbe, magával rántja s addig csigázza egy irányba, amíg az egész teljesítő-képessége és érdeke határt nem szab; a fejlődés enyhébb-komolyabb válságba kerül. Minden gyermekorvos ismeri a fejlődésnek ezeket a kényes zónáit. Minden laikus tud a hirtelen növés, vagy a hirtelen felviharzó érdeklődés válságairól. Az élet nő s éppen mert nőtt, válságba kerül. Ahogy öregsünk, a fejlődéslökések gyengébbek s a válságok súlyosabbak. A természetes, öregkori halál a fejlődéskészséget végkép felőrli, utolsó válság mögött a pont.

A kultúrák élete ép növekedés- és válságlökéseik ritmusában rendkívül emlékeztet az. egyén életére. Róma története egy hosszú növéstörténet, de éppúgy a növésválságoké. A legfeljebb ilyen válsága a pún háborúk után következett be. Róma a Földközi tenger első állama; az elvénhedt régi kultúrák nem állhatnak többé ellen neki; de a kis városállam intézményei nem tudnak Róma nagy kiterjedésével lépést tartani. Scipio Aemilianus és a Gracchusok, Sulla és Marius, Pompeius és Caesar, e testvérviszályt jelentő nevek, három nemzedék óriás kísérletei, a válság felülmúlására. Horatius még Philippi után is egy testvérháborúban alámerülő Rómát lát, mialatt Octavianus a köztársaság romjain a császárságot készíti elő. S Rómának, ennek az óriás testet kapott szívnek az elégtelensége, mint egy állandó lap-pangó válság, ott van az egész császárcor alatt. Egy-egy nagy konzerváló kúra után, amilyen a jó császároké (Trajánus, Hadrian, Marcus Aurelia-

nus), vagy a Diocletianusé, egyre veszélyesebb formában tér vissza s Eóma utolsó, végzetes válságát készíti elő. A halál neme ott kísértett már az első zavarokban, s Justinianus, az agónia utolsó világos pillanatában Augustus munkájába bukik belé.

A mi negyedik korunk növevlökéseit is válságok állítják meg. Ha a római birodalomban a birodalomteremtő város volt elégtelen s az antik-férfi használdott el és merült alá; a kereszténység elégtelensége: az egyház, mely ráépítette forrásházát a vallásos érzésre, de egyre kevésbbé tudta nedvvel ellátni az öntözésére bízott szellemet. Ami elég volt Pipin frankjainak, egyre elégtelenebb lett az antik emlékeibe visszanező, művelt kereszténynek. Az egyház igyekezett az igényekhez nőni, de szervezete megkötötte. A hit gyötrődőbb lett s a kiterjedő Európa, nedvesség híján, egyre sivatagibb.

A keresztesháborúkat követő válságban az egyháznak ez az elégtelensége még háttérbe szorul más tünetek mellett. Arisztotelésszel s az arab filozófusokkal igaz, beüt már az elődkultúra magasabb intellektusa s Szent Tamásnak, hogy legyűrhesse, ki kell hűteni Bernát hitét; az érintkezés nyugat és kelet arabjaival, mint a Három gyűrű meséje mutatja, megtanít rá, hogy a keresztény üdvösség is csak egy faja az üdvözülésnek; de a vallásos türelem és vallásos közöny fényes szigetei körül még bőveket a népi hit forrásai s Szent Ferenc kortársa lehet II. Frigyesnek. Ha a polgárság itt-ott már meg is mutatja hajlamát, hogy amilyen független volt várfalai közt, olyan szabad legyen Istenével szemben, a valdenssek és albigensek fölött Ince pápa s az inkvizíció győztesen állnak meg.

A válság inkább körzeti még, nem érinti a kereszténység hitét, A Szent sír körüli hűbéres államok, igaz, elfajulnak s a parti kikötőkben az olasz kereskedő és török hódító közt olvadóban a lovagvilág. A lovagságból, mely életérzés volt, ideát is egyre inkább forma lesz, a hadinép szereti a tornát, kalandot, lovagvért, s háborút csinál a háborúért. A százéves háború ilyen öncélú s egyre jobban elfajuló lovagi hercehurca sisakbokrétáit rázza majd. E gazdaság nagy föllendülése is elakad. S mivel a növőben lévő városi világ még tovább nő, amikor az áruk anyagcsereje már nem fokozódhatik, a piacszüke nagy vállalkozók kényére-kedvére szolgáltatja ki a termelőt; a céhek elproletarizálódnak s a városok elvadult bérharcaiból apró osztályforradalmak csapnak ki. A szabadverseny a hűbériség régi földközösségeit is megbontotta; a felszabadult parasztság kis része meggazdagszik, a nagyobb napszámosságban elégedetlenkedik. A fényes eredmény egyideig eltakarja még a nagy növés válságoldalát. A válság kezdete: a tizenharmadik század, még a középkor csúcsának is tekinthető (csúcs, melyen az összefoglaló Dante tragikus keserűsége áll), de aztán rohamos a hanyatlás. A tizennegyedik század, mely Anagniban egy megpofozott pápát látott, a szkizmák, parasztforradalmak, döghalál s százéves háború kora. Boccaccio, a polgárfi, az egyházat gúnyolja ki. Petrarca új isteneket keres az antikban.

Az Amerika felfedezését követő válság teljes kifejlődéséhez már nem volt ilyen nagy időre szükség. A lovas mögött itt szorosabban ült a gond; vágtaözben is meg-megrántja a gyeplőt. A válság itt már a kultúra életfontos gócaiban

jelentkezett, a katasztrófa magában a növésben is ott feszengett. A humanizmus átütötte a kereszténység boltívét. Az ember bennmaradt a templomban: a kereszténységben, de egy idegen világ égboltjára kacsingatott ki belőle. S az eget sehogy sem lehetett többé a boltív alá beszívni, magasabban volt s nem fért el alatta. Megpróbálják hát a templom falát telefesteni vele. De ez kettős öncsalás volt; profanizálódott a templom, s az égbolt sem volt az igazi. Az egyház hol türelmes volt, hol türelmetlen ezzel a pogány kereszténységgel szemben, de a meghasonlást sem kiegyenlíteni, sem elnyomni nem tudta. Szűk volt az egyház az új reneszánsz életérzésnek. Az emberek szétszéledtek belőle, ki-ki a maga egyéni váltására utaltan s jellemző, hogy a vallásosság új felbuzgása, a lutheranizmus is szakadárságot teremtett csak; szűk volt az egyház már a kereszténységnek is.

Kevély emberek és kevély királyok, kevély nemzetek álltak készenlétben, hogy Európa vallásos megújhdását, a kultúra nagy újrafoganási kísérletét, a maguk javára aknázzák ki. Az újjászületett kereszténység szenvedélyesebb volt, mint a régi; de ez a szenvedély a kételyből és a világi önzésből élt. Amerika Itáliából és Németországból Nyugatra húzta át a hatalmat; a bolíviai bányákból Európába özönlő ezüstoffolyam fölverte az árakat, növelte a polgárság vagyonát s szökőárak és lennmaradt bérek kétségbeesésében hagyta a növvő proletáriátust. A vallásos szenvedélyben új nemzetek új hatalmi igényei tomboltak, feltörő, nyugtalan és kétségbeesett néposztályok kerestek kielégülést. Az egész növéskor: a vallásháborúk káoszába rohant. A tizenhatodik szá-

zad második felében Franciaországból lett csatatér, a következő ötven évben Németországból. Amerika kincseivel a spanyol észak fáját, dél emberét szívta magához s fából, ércből, emberből háborút csinált háborúra, míg csak maga is el nem merült. A hatalmas növést hatalmas frenezis állította meg, melyben az új erő összeszedésére alig maradt néhány ép, tevékeny sziget: Hollandia, Bologna, Oxford.

Mindenki tudja, hogy a nagy háborúval mi-ránk is új válság zúdult, Európa újabb történetében a harmadik s eredményében belátlatlanabb talán, mint az előzők. A mi kis életünk együtt nőtt ezzel a válsággal. Akik láttuk a kezdetét, aligha látjuk a végét. Ha a sorsot a mi kultúránkra, a mi korunkra határoljuk: ezt a *válságot* kell sorson értenünk. Ifjúságunk legjelentősebb gondolataival ebben próbáltunk tájékozódni s férfikorunk erejét ennek szegjük neki. Ahogy az évek múltak, egyre súlyosabb elméleteket láttunk feltámadni s egyre radikálisabb gyógyszereket ajánlani. S minden arra mutat, hogy a tetőponttól még mindig messze vagyunk.

Az első magyarázatok a háborúra s a kapitalizmus régi kisebb növés-zavaraira hivatkoztak. A kapitalizmus javakorában is megtörtént, hogy az ipar egy-egy ága túlnötte piacát. Az árúk a termelő nyakán maradtak, torlódásuk vállalatokat buktatott s munkásokat szórt ki a munkanélküliségbe. Az agrárállamok iparosodása és a tökéletesedő ipari termelés mind súlyosabb formában robbantotta ki ezeket a válságokat; de a túlméretezett vállalatok összeomlása s az igények állandó fokozódása a piacot felosztó kartelszerződések újra s újra elsimították őket. A há-

ború után, természetes, hogy sokkal súlyosabb zavarnak kellett beállania. A háború alatt a világipar igen nagy része «berukkolt» háborús iparnak: termelésével a lövészárkok anyagtekozlását tömte. Épp ezért a világ normális ipari igényei is új iparvállalatokat emeltek, fényes árakkal segítve át őket a kezdeten. Újabb agrárvidékek váltak a maguk iparosává, maguk a gyarmatok is félig-meddig önellátók már. Amikor a háborús üzem leszerelt, a hatalmasan túltengő ipar a vesztesnépekkel megszűkült piacot talál. A fenyegető válság csak súlyosbodott azzal, hogy kitölték. Esztelen kölcsönöket adtak az elnyomrodott Európának, hogy piac tudjon lenni. A kölcsönrel táplált piac vásárolt, racionalizálta iparát, versenytársává lett a hitelezőnek, de fizetni természetesen nem tudott. Egy álfellendülés után a valódi helyzetnek ki kellett derülnie.

Fokozta a válság dühét a népek egymásiránti bizalmatlansága. A világgazdaság nagy pánikjában mindenki a maga gazdaságába húzódik, mint a vikingkor hűbérurai a várfal mögé s a világgazdaság nem képes többé előcsalogatni őket. Akármilyen a földje, maga termeli kenyerét, akármilyenek az ipari feltételei, maga gyártja az autóját. Autarkias örületében szétszakítaná a világgereskedelmet s az egymást maró népek szörnyű interregnumával fenyegeti a világot. De a régi, tizenkilencedik századi ember szerint mindez ijedtség, idegesség, ahogy ő mondja: tömegpszichózis. A gazdaság természetes erői ezt a válságot is elsimitják, csak az ember ne akarja örülségével állandósítani. Az ipar átcsoportosítással és a kartel piacfelosztó megállapodásaival alkalmazkodik a vásárló igényekhez;

a tökéletesedő földművelés pedig igényesebbé, vásárlóképesebbé teszi a piacot. A kapitalizmust nagygyátevő politikai és gazdasági szabadság a kapitalizmus válságát is meggyógyítja.

A szocialista ezt az álláspontot nem fogadja el. A kapitalizmus önmagát nem képes meggyógyítani. A tizenharmadik század piacválságait megoldhatta a céhekben a munka kartelszerű felosztása s a fölössé vált munkaerők lassú szét-szívargása. Ahol a vértódulás túrhetetlen volt, elpattant az ér; de ezek a forradalmacskák helyi ügyek maradtak; túl kicsi volt az iparvilág s az ipari munkással aránytalan erők álltak szemben. A mai gazdasági válságon nem segíthet sem kartel, sem a tömegek átcsoportosulása. Nem engedi a gép és nem engedi a kapitalizmus kiterjedése. A régi szövőmunkást csak munkástársai viszonylagos nagy száma szorongatta. A munkásnak csak a munkás volt a konkurrens. Ma a munkás és a gép. Ha a piac állandó marad, a munkásnak fogyni kell. Elúzi munkahelyéről a tökéletesedő gép. S ha egyszer elúzte, nincs ami befo-gadja. Mert nemcsak az iparvidékek nőttek meg, hanem a földművelés is eliparosodott. Egyre kevesebb a búzaföld és egyre több a búzagyár. A «racionalizált» földbirtokról a gép éppúgy szórja az embert, mint a gyárból: a kitett gyárimunkás és a kitett földmunkás egymás nyakába borulhatnak a kereszttúton. A kapitalizmus, ha magára hagyják, iszonyú circulus vitiosusba rohan. Hiába osztja fel a piacot, ha munkanélküliséggel öli a fogyasztót. A termelés tökéletesedése az értékesítés lehetőségeit rontja; a lakosságnak úgy kell fogynia, ahogy a gépek javulnak, s ha ez nem megy, a termelésből kinnrekedtek ostromolják meg a termelést.

A kapitalizmus hőskorában az új gép új árúkat lökött a gazdaságba, s ezzel új igényeket teremtett s új csereárúkat szítt termelvényeivel szemben a piacra. Amikor a hazai piac szűk lett, mint gyarmatosító imperializmus piacává tette a világot. Amikor ez a piac is kevés, megindul a népek harca a szabad piacokért: kitört a világháború. De a háború sem segített. A harc helyett jön a megegyezés: a nemzetközi egyezmények alatt szövődő világartel, mely az országok belső kartel-egyezményeit nagyítja fel nemzetközi viszonylatban. Csakhogy a világartel éppoly kevéssé segíthet, mint a háború (hacsak az emberiség kiirtását nem tekintjük segítségnek). A gép irtja a munkást és rontja a piacot, az emberiség a többtermelés kevesebb fogyasztó paradoxonjába fullad. Következés: a kapitalizmust nem szabad magárahagyni.

Valójában a kapitalista államok sem hagyják már magukra. A világartel már az államok ügye s a munkanélküli segély, sajnos, szinte az övék. Az állam segít a kapitalizmusnak, hogy tönkre ne tegye önmagát. Vitriolosabban: a kapitalizmus azért tartja az államot, hogy zavaraiiban segítse. De ez a segítség csak toldozás-foldozás. A gyökeres megoldás: a szabadon eresztett, emberírtó démonok, a gépek láncraverése s befogása az ember javára. A vadállat-gépből háziállatot kell csinálni: érte készül a szocializmus. A szocializmusban nem a termelés diktál, hanem az ember. Nem az emberrel termelnek, hanem az ember termel. A válságot a szocialista szerint csak a termelőeszközök államosítása szüntetheti meg. Az állam megfeji a gépeket s tejüket szétosztja a munkások közt. Minél többet tud fejni, annál többet

tud szétosztani. A gép vadállati hajlamait képviselő tőke eltűnt; a gép tulajdonosa: az állam az ember érdekét képviseli s nem a gép vad piacszomját és munkágyűlöletét. A szocializmus a válság megoldásául a világ elhivatalnokosítását ajánlja. Az állam mindenkit alkalmaz, mindenkit dolgoztat, mindenkit kímél és mindenkit ellát. A szocializmust proletár-mozgalomnak nevezzük, de csak a tömegei proletárok, a szelleme: középosztályi. Az állami tisztviselők boldog állapotába akarja emelni az egész emberiséget.

A szocialista magyarázat (éppúgy, mint a nem-szocialista) helyes, de elégtelen. Az ajánlott orvosság szükségesnek látszik, de még elégtelenebb. Amint láttuk, Európa előző két válsága is a kapitalizmus válsága volt. A középkori ipar a közvetlen környezet helyett távoli országok szövöttáru szükségletét kezdte kielégíteni s a váró-, saiban összeverődött munkástömeg a nyersanyagbeszerző s az árut a piacokra juttató tőke szolgáltatásába került. Kereslet és munkáskéz aránytalanságát e szolgáltatásban mindig a munkásság szenvedte meg. A reformáció nagyobb méretű szociális forrongása is a hirtelen előretörő kapitalizmus által nyomorba süllyesztett munkásság kitörése; az anabaptizmus, kálvinizmus vallásos eszméi mögött a társadalom nagy megrázkódtatása mindig felismerhető. Mind a két válság a kapitalizmus válsága volt. De nemcsak a kapitalizmusé. Éppolyan hiba lenne csak gazdasági zavarnak fogni fel őket, melyeket gazdasági panaceák gyógyítanak, mint amilyen hibás és elégtelen minden magyarázat és gyógyszer, amely a mai válságnak csak a gazdasági oldalára figyel.

Az emberben ott moco-rog az ellenvetés: de

azok nem voltak ennyire gazdasági jellegű korok, mint a tizenkilencedik század, a kapitalizmus nem terjedt ki az élet ilyen széles övére s a válságot sem dominálta ennyire a gazdaság megrázkódtatása. Csakhogy nincs-e épp fordítva ez? Nem azért *látszik-e* gazdaságinak ez a válság, mert elsősorban vallásos? Nem azért kellett-e épp gazdasági téren észrevennünk, mert az élet központi kérdéseiben olyan súlyos, zsibbasztó, hogy már érzékünk sincs az észrevevésére. A reformáció kora még érezte, hogy valahol belül, ember és Isten viszonyában van a baj, s ezért a gazdasági utópiát vallásos utópiákba rejtette el, Münzer Tamásék kommunizmust akartak és öskereszténységet hirdettek. A mi válságunkban magyarázat és segítség kiszorult a szélre: csak a gazdasági jelenséget látjuk s azt hisszük, mindenen segítettünk, ha azon segítettünk. A szocialista a kapitalizmus válságát veszi észre, ahol a kultúra jutott válságba.

Az ember több, mint termelő és fogyasztó, több mint kizsákmányolt és kizsákmányoló. Az ember kis természet, amely kiszakadt és visszakívánczik a nagy természetbe. Kiszakadtságát hivatásnak érzi s visszakívánczását jelekben adja a világ tudtára. Az ember természete szerint hűségese és ünneplő lény. Hű lelke hangjához s ünnepre kész a világvalóságokkal szemben. Minél erősebb hűségében s minél készebb erre az ünnepi felemelkedésre: annál diadalmasabban ember. A kultúra addig nagy és egészséges, amíg kötni és emelni képes a hű és ünnepszomjas embert. Az állam addig igazi közösség, amíg egy kultúrában élő, egy hűséggel és egy ünnepprel összefűzött egyének közös egyénisége s a gazdasági élet addig

gazdasági élet (s nem gazdasági szolgaság), amíg a gazdaság nem vált el az élettől, a termelés az ünnepléstől, a búza azonkívül, hogy kenyér: élet-halálnak is titka s a marha azontúl, hogy megfejtető állat, velünk egy sorsba varázsolt élő-lény. Mihelyt a kultúra nem köt és nem emel s a magárahagyott emberiség mint kóros tömeg válik ki belőle, állama érdekekkel összetartott emberszövetkezet, hivatalnokok és ügyvédek zsák-mánya s a termelés: az egyetlen életfontos dolog, melyet a vallás komolysága még megillet.

Egészséges, ünneplő kultúrák elférhetnek egy sziklás-öblös félszigeten s beteg kultúrák világ-részeket boríthatnak be. Egy kultúra kiterjedése: részben a maga kezdeti hevét, részben a környező, kultúrák fáradtságát bizonyítja. De semmiesetre sem bizonyítja pillanatnyi egészségét. Ahogy Európa növései egyre inkább gazdaságiak lettek, válságainak egyre inkább az egész kultúrát kellett fenyegetniük. A keresztes vitéz hívő volt, Amerikát individualisták hódították meg, a tizenkilencedik századi világ gazdaságát a homo oeconomicus szervezte meg. Akármilyen kicsiny volt a középkori Európában a termelés s akármilyen jelentéktelen a maiban a vallás, az sokkal inkább gazdasági válság volt, ez sokkal inkább vallásos. Mert a válságot sosem az okozza, ami van, hanem ami nincs. S ma, — az egyház növevő elégtelensége miatt — vallás nincs. Az emberek a kultúra emberéből «kultúremberré» fajultak — előbb egyéniségek lettek, azután csavarok. S a csavarok sorsa, hogy megrozsdásodjanak és kiessenek. A negyedik kor, gigászi növevőjelenségei után, egy teljes kultúrválsághoz ért, melyből kilábolni csak egyféleképp lehet: ha újra fogan. A negyedik kor

Isten pénzét befektette vállalkozásaiba. Európa csak akkor újhodhat meg, ha új pénzt szerez. Lehetséges ez?

Mindaz, amit megelőző kultúrák sorsáról tudunk, azt tanítja, hogy nem. Elhasznált, merevedő kultúrák a maguk erejéből sosem tudtak újrafoganni. Az új pénz a történelemben mindig új, elhasználatlan népet jelentett. A barbárok szerepe épp ez: ők hozzák az új pénzt; ők teszik lehetővé, hogy ami kifáradt, újra kezdődjék. A Sumirban fogant mezopotámiai életközösség egymásután szívta magára a sémitákat, kasszitákat, asszírokat, perzsákat, míg a nagy parázna: a kultúra mindnyájukat el nem használta s Elő-Ázsia minden kincsével-multjával a vállalkozó vér tehetetlen prédája lett. A görögöknek Makedóniára volt szükségük, hogy a Kelet hellenizálódjék s egy látiumi pásztornépre, hogy az egész világ nevelői lehessenek. Mik voltak a germánok Nagy Konstantin Kómájához képest? Az Isten pénze mégis náluk volt. A történelem az őstörténetből táplálkozik. A nagy kultúralkotások ott támadnak, ahol egy történelemben fel nem örölt nép a történelemben beront, körülnéz, tanul s alkotni kezd. Ők az emberiség «ifjútehetségei». Semmit sem csináltak még, de épp ezért megcsinálhatják, amire a múltjukkal lekötelezettek többé nem képesek. Ha Európa csakugyan elhasználta ifjúságát, akkor csak ilyen «ifjútehetségek» beözönlése újíthatja meg. De hol vannak ilyenek. A japánok talán, vagy az afrikaiak? Európa azért folyhatta körül a földet, mert a magáénál vénebb, ellenállásra képtelen kultúrákat talált. Poszthisztórikus népek fölé terjedt ki s ami prehisztória akadt az útjába, azt megfertőzte és elpusztította.

Színesek, akik gyűlölik, vannak; színesek, akik felválthassák, alig.

Ha mai merevsége után Európa ennek ellenére is újra tud foganni, a mi korunk valami példátlan, soha-sem-voltnak lesz a tanúja, mely sem az ókor kultúra-vándorlásaihoz, sem a negyedik kor növéstünetényeihez nem hasonlítható. S ez a példátlan, soha-nem-volt, ennek ellenére is bekövetkezhet; nem egy jel mutatja, hogy bekövetkezőben van. Sokat emlegetik az «európai egyensúlyt». De ez az «egyensúly»: több mint diplomaták szívós remijátéka, ahol nem a játék, hanem a remi a cél. Az európai egyensúly Európa szerkezeti szívóssága. A több kultúrából álió kultúrának titkos tartalékai vannak a nemzetekben. Európa ezalatt az ezer év alatt folyton mozgott, de nem minden nemzete mozgott állandóan, mint ahogy egy futó embernek is vannak izmai, amelyek pihennek. Európa halálra futotta magát a gazdasági terjeszkedésben, de lánykultúráiban még rengeteg felhasználatlan erő van; ezzel, ha kilihegte magát, valami új kezdődhetik. A történelem Európa népeit s még azonbelül is az egyes osztályokat nagyon különböző mértékben nyűtte el; a germán világban és a parasztságban több az érintetlen, mint a latinban és a polgárságban. A kiterjedt, elsivatagosított és válságában tehetetlen Európa, melyről idáig beszéltünk: felszín. Alatta a válság rángásain át is kivehető a másik, amely nem terjed ki, hanem összeszedi magát, nem sivatagot terít, hanem kutat ás, kutat a sivatagnak. Európa története az utóbbi harminc-nyolcvan évben csak negatív vonásaival: a válság története. Minden, ami pozitív: egy új Európát mutat, amelyhez sorskérdés, hogy sorsát a magyar is hozzákösse.

III. AZ ÚJ EURÓPA.

Az, amit mi tizenkilencedik századnak érzünk s mint ilyet bírálunk, sosem kötött és jellemzett a század legsűrűjében sem mindenkit. Épp a legkiválóbbak egy része vontak ki magát alóla. Növő korok nagyjai résztvettek koruk szenvedélyében. Mint nagy konjunktúra-kutatók szimatolták az időt s verssel, szoborral, tudománnyal, politikai alkotással romboltak és építettek neki. Így tettek a tizenkilencedik század nagyjai is, a Darwinok, Bismarckok, Viktor Hugók. Így, de nem mind, sőt igen sokan nem. A nagyságot szorongatta ez a növő Európa; a mélyember érezte kiterjedésében a sekélyesedést. Ez az oka, hogy a nagyság e században sokszor dühös ellentmondó készségnek látszik, melynek a korrallal futót kell megugatnia. Ha a középkor nagyja a szent volt, a renesszanszé, a zavarosban szörnyeteg-örömmel lubickoló individualista; a tizenkilencedik századé (a hígítókkal együtt hígító propagátor mellett) a külön.

Különösen feltűnő ez a század második felében, a haladás tetején, ott, ahol a teljes emberiségre a legnagyobb szükség van: a művészetben. A művész sosem mondhat le arról a mélységű s emelkedésre kész állapotról, mely a vallásos érzéssel annyira rokon. De a közönségről vagy inkább közösségről sem mondhat le, mely állapotá-

val együtt zeng s ünneplő szavaival együtt ünnepel. Egy közösség, mely ezt a visszhangot megtagadja tőle s ezzel lelke szent állapotát rothadásra kárhóztatja, vérig sérti a művészt. S a tizenkilencedik század valóban hemzseg a vérig sértett művészekről. Düh a közönséggel, s düh a közönséget szolgáló művészekkel szemben; ez tombol bennük. Alkotásuk sérelmüktől és sértő szándékuktól kemény, csipős vagy romlatag, sokszor, egy Baudelaireben egyszerre mind a három. A közönség először bosszankodik, hogy nem érti őket, aztán megszokja, hogy azok a művészek, akiket nem ért. A művész különc: a kényszerűségből lassan természettörvény, sőt követelmény lesz. A hagyománytalan haladó, aki. másféle művészekről csak az iskolában hallott, hozzászokik tulajdon fensége mögött ehhez az új bolondhoz, aki vagy érthető gorombaságokat mond, mint Shaw, vagy kemény stilművészetbe burkoltakat, mint Flaubert. Egy kiállítás-terem állatkerti pavilion lesz inkább, mint templom. Az alkotók rács mögött ülnek benn, mint egy exotikus más kor, idekerült morgó fenevadjai.

A csoda, hogy vannak ilyen fenevadak. Van emberség, amely vállalja ezt a kínos különiséget. Haldokló kultúrák egyenletesebben halnak meg. Ha akad is egy-egy tragikus sorslátó, a szellem részt vesz az élet egyenletes megmerevedésében s a különségnek nincs ilyen forradalmi neve. E századvég különcei, a helyett, hogy kivessznének, elnémulnának, belefűlnének a torokukra nyelt könnybe, kikristályosítják a különiséget, megállapítják szerzetesei szabályait, néha valóságos különc-rendekbe verődnek. Verlaine és Mallarmé e különtség két fokát képviselik

párhuzamukban; egyik a remeteségében elrot-
hadó, a másik a remetétet szigorú rendházba
gyűjtő. Társadalmak keletkeznek a társadalom-
ban, egy mélyebb és felelősebb, istennel átítatott
költő-emberség rendje szerint élők. A költő új
méltóságot talál itt; vallani meri, hogy mint
egyetlen épéletű, istennel érintkező ember, ő
méltó a vezérségre. A George-kör szigetlakói közt
például egy birodalom készül, nem kiáltványok-
ban, összeesküvésekben, hanem a példában.
Mert a birodalom: a példa és akik követik.

A különtségnek ezzel a szigeti tömörülésével
és kristályosodásával egyidőben egyre többen
érzik az idő vallásos nyomorúságát. A különök
kedvenc fogása lesz, hogy egy gyökeréig hitetlen
korban, óriás tölgykeresztek alatt fényképeztetik
le magukat. Te nem hiszel, én hiszek! Egy val-
lásra szoruló emberiség vágya és daca keveredik
a különök új vallásosságában, mely sokszor alig
több vallásos különcködésnél. Verlaine megtér,
de Huysmans is megtér, azt is lehetne mondani,
kitér a tizenkilencedik századból. De a különök
megtéréséből itt is kitisztul lassan az igazi él-
ménj'. A művész honvágya megteszi az utat
visszafelé, kultúrája boldog állapota felé, amikor
még együtt volt Isten pénze s a dal gyökere a
vallás magas talajnedvében ázott. Honvágyuk
félíg törvényes, félíg törvénytelen frigyre lép a
katolicizmussal. Az új katolikus írók úgy érzik,
hogy egy másik Cluny talán az egész Európát
visszameletheti középkori áldott állapotába. Clau-
delt olvassák és Dantera gondolnak, Maritain
éles érveit hallják s Aquinói Tamás örök érvé-
nyén ujjonganak. Nem az egyház elégtelensége
sivatagosította el Európát! A szívek elégtelen-

sége! Az egyház örök, csak hívei kalandoztak el tőle. Ha mi is úgy akarjuk, megint szárnya alá fogadja a népeket s testéből a régi kotlós-meleg árad. A felvilágosodás és reformáció útja visszafelé is járható, egy tüzes szív egyszerre odarepít Gergely pápa zsámolyához.

Az új katolikus mozgalom érdeme, hogy visszamatatott Isten pénzére s az elbízott Európát arra emlékeztette, ami kiszikkadt belőle. De kezdettől fogva volt valami hamis benne. Hite nyugtalan meghasonlottságából kellett tudnia, hogy a pénz nincs ott, ahol bizonykodásai szerint lennie kell. Európa igenis az egyház elégtelensége miatt száradt ki, s elégtelenségén az egyház többé nem segíthet. Az első keresztény császár Nagy Konstantin volt; ugyanaz, aki Bizáncot, a megmeredt Rómát, megszervezte. Nicea, a sorsdöntő zsinatváros,— Bizánc tőszomszédja — már ennek az új Bizáncnak a merevségével oltotta be a kereszténységet. S e bizantinus merevség az oka, hogy az egyház a rohamosan növő Európában fokról-fokra elégtelenebb lett. A kereszténység halálos mézsváza az egyiptomi biblosz növény nevét őriző könyv. Jézus szellem volt s a szellem újra és újra belefúhat az élet paraszába. A könyv: mondat s mint a mondatnak van egy szellemi és egy anyagi fele, az egyház a könyv anyagi felével túlságosan megkötötte a szellemit. Nem a biblia szelleme lett szent, hanem a betűje; nem az, ami örök benne, hanem ami egy meglehetősen alacsony nép és alacsony kor előítéleteihez kötött. A keresztény dogma: a kijelentés betűinek a kényszere a kijelentésen. Ulfilas gótjait kielégítette az útjukba kerülő első könyv. A könyv, amíg egyedül van: biztos s a franknak is még

jóidég messzi és fensőbbrendű haza volta Judea. A tető alacsony volt, de elért alatta mindene. A veszedelem a tető felső rése volt, az előző görög kultúra világítása.

A keresztény Európa fundamentumait az ókor alkotó élete rakta le. Új vallásának régi kultúrájával kellett versenyeznie. Ebben a versenyben a középkori bölcsélet megnőtt, de a niceai egyház alulmaradt. Az egyedül üdvözítőnek, hogy az maradjon, be kellett kötnie hívei szemét. De a hívek nem engedték bekötni. Egyre többen sodródtak az egyházon kívül s akik bennmaradtak, egyre tragikusabb kétségeken táncoltatták a hitük. Bernát hitéből Pascal hite lett. Az élő egyházból halott forma. Szépen példázza ezt a szerzetesség története. Az egyházat segítő első rendek: a benedek és ciszterci még a teljes kereszténységet terjesztik és védik. A dominikánusok és ferencesek fölosztják egymás közt: egyikő a tételes tanítás, a betű, a másiké a népi misztika: Jézus. A második nagy válság szerzetesei a jezsuiták, már csak az egyház formájáért izznak az új, kételkedő katolicizmus szenvedélyével. S ez a vallásos reform? Ennek a szerzetesei, a Papini-félék, stilisztikai műfogásokkal beszélnek vissza az új vallásos érzést a pápa Bizáncába.

Az európai kultúrát úgy képzelhetjük el, mint egymás alatt húzódó víztartó rétegek sorát; az első az egyházatyák magasságában húzódik, a második Rómát választja el a hellén világtól, a harmadik a görögöket a barbároktól. A középkor az első réteggig fürta kútját s a víz elég volt neki; a humanizmus a második réteg felé tört, átszakította a kút fenekét, a kereszténység elapadt, de a

latin rétegre, az ókor mély vízmedencéire sosem találtak igazán rá. Aztán az egész kutat ott-hagytuk, vödre leszakadt, fala bedőlt. Az új katolikus mozgalom megpróbálta leereszteni a vödröt, de iható vizet nem kapott. Maradt a másik, heroikus kísérlet: rendbeszedni ezt az egész elhanyagolt kutat s addig ásni le, görög-ségbe vagy az alá, amíg az ártézi kutak bőségével és melegével nem szökik a víz. Nem egy jel mutatja, hogy az új Európa ezt kísérli meg. Nietzsche, a görög tanár volt az első, aki e sivárodó Európába észre merete venni, hogy a görög nem tantárgy, hanem ma is aktuális életérzés. Nietzsche az Isten pénzét kereste a görögökön s a kultúra-teremtő korok szomja égeti. Ezért kedvesebbek neki még a görögségen belül is a Sokrates előttiek, akik nem kezdték meg a nagy hellén befektetést. Mint a különc-kor többi fiában, benne is sok a ressentiment, fogalmazásában megfélemlít, túloz, visszalök, — a kereszténységgel szemben fölöslegesen ellenséges — de ő szállt le először a járhatatlan aknába s a beomló gödörből is fel tudta kiáltani, el tudta hitetni, hogy meleg vizek feszengő közelében jár.

S a görögség nem a legmélyebb réteg, amely felé a *maga* vizét keresve, az új Európa írója leszáll. Örökre elásottnak hitt kultúrák váratlan exhumálása egyre több alkalmat ad, mint régen, hogy az idegent megértsük s a mienkkel összehasonlítsuk. Lawrence, szinte traumatikus kereszténység-iszonya, az etruszk és babilon, asszír kultúrákban keres szövetséget. Nem az érdekést szimatolja (a fáradt lelkek régészi érdeklődésével) ezekben a régi magas kultúrákban, hanem épp fordítva: az általános emberit, melyet a keresztény-

ség túlvilági figyelme (szerinte: szolgák reváns vágya) s az egyoldalú racionalizmus beszűkített, eltorzított, mint lábat a kínai cipő.

Nietzsche és Lawrence: két merészen kilótt nyíl, de irányukat azok is követni kénytelenek, akik gyűlöletüket nem osztják. Mint egy törekvés első megfogalmazói, életük iramában, a határ-igazságokig rohannak. Nyílvoltuk kívánja így, de csak a tehetetlenség rohan a pályájukon tovább. Akik az új katolicizmussal egy új pogányságot állítanak szembe, nagyobb hibáznak, mint ellenfeleik. A pogány szó különösen nálunk Koppány népénél, nem is egyszer: kétszer cseng hamisan, először, amikor barbárnak értjük, másodszor, amikor keresztényellenesnek. Nietzsche és Lawrence pogányságai magas kultúrák s ha a «pogány» szó az élet teljesebb bőségét is jelenti szótárukban, ez nem a kultúránkívüliek életbősége, hanem a kultúralkotás boldog állapotában lévőké. A kereszténységet kétségkívül gyűlölték. Ez a gyűlölet külön stádiumban, ilyen magukra maradt úttörőknél, érthető; de fölösleges. Ahhoz a pogánysághoz, melyet felelevenítették, egyáltalában nem méltó. Európa végre is nem játszhat haragszomrádot ezerhatszáz esztendejével. Nem vethet meg egy kultúrát, mely a föld urává tette s annyi fenséges lélekállapot forrása s tanúja volt. Az európai vallásérzésnek egyik oldala: a hűség a kereszténységben hatalmasabban érvényesült, mint a pogányságban. A sokratesi, küldetésünket szabályozó isteni hang, itt lett igazán minden nagy teljesítmény közös sugalmazója. A görögség, s amit a görög-előtti világból használhatunk, nem arra való, hogy pártot üssünk vele a keresztény örökség ellen,

hanem, hogy kiöblösítsük, kiszélesítsük vele. Szabadok, gazdagok, hívek és ünneplők akaróknak lenni; nem vállaljuk a dogmát és az elhívás északínzásait, de a pogány resztement meghasonlottságát sem. Van egy az antiknál közelibb s a katolikusnál szabadabb vallásos állapot, egy európai vallás, melyet a különcök éreztek meg, a katolikus irodalom keresett, Nietzscheék új eret nyitottak a számára, de igazán csak egy gátlásaitól megváltott, elfogulatlanabb, a szélesedő sziget diadalában élő emberség találhat meg. Az európai irodalom nagyjai ötven év óta, a legkülönbözőbb úton, ezt keresik.

Ha végig gondolok azon a száz-százötvenkönyvön, amit az újabb európai irodalomból ismerek: két nagy törekvést látok. Az író tiszta, átlátszó, kristálykemény akar lenni; egy nyelvi és szellemi purizmus állapotában ír, írása: nemes' játék, mestersége: a szertartásmesteré, aki az érintkezésében, az ízlés magas etikettjére vigyáz. A mondanivaló sokszor szándékosan jelentéktelen, hogy maga a mesterség léphessen elő, mint mondanivaló. Ennek a törekvésnek a latin világ a hazája, legtisztább képviselői a Bontempelli, Eugenio d'Ors, Valéry-féle mesterek. A neoklasszikus címke elég jól illik változatellenes és hagyományújító természetére. A másik törekvés csaknem az ellentéte ennek. Ha ez: a civilizáció eredményeit védi, az az emberi lét ádami rétegét hányja föl mélyszántásával. Az író szinte az emberiség alatt ül, a változatokat kozmikus gyökérük felül nézi, a gondolatokat belülről hallgatja, a nyelvet ösztöne felől újra teremti. A legszélsőségesebb képviselő: Joyce (akinek a hőse mint zsidó és Ulysses kétszeresen kereszténységelötti),

de ide tartozik a sznobizmus varázsvesszejével a mitológiát felszabadító Proust is, egy túlvirágzott osztály védője s az emberi virágzás mély nedvismerője, élete izgató paradoxonában. Az ő felidéző sznobizmusa több hajlékonysággal, szeretettel (a keresztény múlton át) tulajdonkép a Nietzsche—Lawrence útját járja, a mai haladó Franciaországból a középkori Franciaországot idézi fel s a középkoron át a maga ezeregyéj szakás ősember voltát. Hogy a két törekvés: neoklasszikus és mitologikus: nem véletlen van egymás mellett, nyilvánvaló. Az új klasszicizmus, a merevebb latin világ védekezése a mitologizmus-sal szemben (egy Gide pályája védekezés és mohó odavágyás egyszerre), de hogy ez a védekezés reménytelen, arra a mai Európa leghatalmasabb irodalma, az angol a bizonyosság, mely ennek a mitologizmusnak lett rengésterülete.

Mint ahogy a tizenkilencedik század természettudománya a humanista tudományágakat s lassan az irodalmat is, úgy rántotta maga felé ez az új léleköblösítő, vallásos irodalom elébb a történelmet, aztán a lélektant, néprajzot, filozófiát s végül magát a természettudományt is. A modern természettudomány a tizenhetedik század iskolájába járt. Bolygókat látott ott, melyeknek a mozgása megfigyeléssel nyert törvényekből előre kiszámítható, eső, egymást lökő, hajított testeket, melyek a csillagok törvényeit másolják földi viszonyaink közt. A matematika egyenletei és a természet viselkedése párhuzamosak; a világ óriási géppé tett, mely matematikailag kifejezhető törvényeknek engedelmeskedik. Ebben a nagy világgépben az embernek össze kellett zsugorodnia. A kívüle talált természet-

törvények ellene fordultak belső világának; ha a természet: mechanizmus; a léleknek, társadalomnak, történelemnek is mechanizmusnak kell lennie; kellő megfigyelés után éppolyan általános törvények ismerhetők fel az emberi jelenségekben, mint a fizikaiakban. A kísérleti lélektan, közgazdaságtan, pozitív történettudomány alapjában véve ezt a mechanikai gondolkozást képviselte az embertudományokban vagy legalábbis ennek a sugallata alatt állott. A tudós a tényekre volt kíváncsi s a tényekből kiolvasható törvényekre. A tényekhez a megfigyelés vagy a kísérlet vezet; a törvényekhez a tények összehasonlítása. A tudós nyomjon el magában mindent, ami e két tevékenységben akadályozhatná. Ne gazdag legyen, hanem egyirányban fegyelmezett.

Ez az egyszerű, gyakorlatias és önfeláldozó tudomány kitűnő szövetségese volt az alvó energiákat fölbresztő, terjeszkedő Európának, de sivársága ellen maguknak az aszkéta-sorsra kényszerített tudósoknak kellett fölkelniök. Ez a fölkelés ott kezdődött, ahol a mechanikai parancs uralma a legelviselhetetlenebb volt: a történelemben. A történelem nem gép. Emberek hordják, figyelik, segítik, akadályozzák a nagy sorsfolyamatokat. A kultúra tömegekben virágzik ki és a kivételes emberekben tudatosodik s mozdul tovább. A történelmet nem azért értem meg, mert rendezhető nyomokat hagyott, hanem mert fogékony ember vagyok, aki e nyomokból emberi állapotokra tud következtetni. A történelemmel szemben a tudós érzékszerve nem a szeme és a logikája: hanem egész érző, küzködő önmaga. Ember újít ki itt emberi dolgokat; a határait fenyegető lélek emlékszik egy múltra, melyet

nem mint személy, hanem mint ember élt át. Talán Dilthey volt az első, aki az embernek ezt a jogát az emberhez a történelemben a múlt század végén újra hangsúlyozni merté. A forradalom termékeny volt. Korok és hősök nem zárt homlokzatukkal fogadták többé a kutatót, hanem a közös emberi hátsó kapuján vezették be, külső bábész-kodó helyett ideiglenes lakónak. Az ablakredőnyt, melyet idáig kívülről nézegettek, most belülről húzták föl s megszokták, hogy idegenből nézzenek vissza hozzánk. A szellemtörténet érdeme épp az, hogy a múltat megint lakhatóvá tette, nemcsak tudtunk valamit az athéniokról vagy régi franciákról, hanem bizonyos fokig athéniak és régi franciák tudtunk lenni. Ki hány nyelvet beszél, annyi embert ér, mondja a mondás. Az új történelem a régi kultúrák föltárásával magát az emberi szellemet tette többnyelvűvé.

De nemcsak a múlt volt tele megtanulandó nyelvekkel. A tizenkilencedik század gyakorlatias, célratörő hódítója szétfutott a földön, fölvette a hódítás leltárát, de csak a leltárát; az eszébe sem jutott, hogy a meghódítottban önmagát ismerje fel. Egyik oldalon ott volt ő, a fejlődés ormán álló, a földet birtokába vevő, a másikon a versenyképtelen, legyőzött, a vad: a szellem vaskora szemben a szellem kőkorával. A vadakra vonatkozó tények: balták, csónakok, nyelvtanok gyarapodtak, — gyarapította őket a gyűj tősznvedély, mely anyáink bútorait apró csecsebecsékkel rakta tele — de nem ismertük fel, hogy a csecsebecsék másik oldaláról a mi emberségünk beszél. Nem is ismerhettük fel, ahhoz öblösebb lélekre lett volna szükség. Mint a történelemben, a néprajzban is, az idegen

kultúrák, a mienket megtermékenyítő emberség szomja hozta meg a forradalmat. Lévy Bruehl mutatta be először a primitív gondolkozást, mint a mienktől elütő, de önmagában zárt s következetes gondolkozás-rendszert. A primitív ember rendkívüli szegzett figyelme a természet következetessége helyett, melyet a mi logikánk tükröz, a szeszélyes természetfölöttire néz; babonáiban, nyelvében, szokásjogában nem kezdetlegesebb, mint mi, csak más a kiinduláspontja, s ha ezt a kiindulópontot elfogadjuk, esztelenségük értelmes. Lévy Bruehl a vadaknak csak az észjárását hozta közelebb, Frobenius a vadnépek kultuszteremtő állapotát. A logika az, amit a primitívségét elvesztő történelemcsináló ember nyer; ez a kultusztermelő állapot, amit elvesztett. A «vad» népek korántsem voltak olyan «kulturátlanok», mint egy mai vadevezős. A mai néprajzos a nagy-prehisztorai népek korcs maradványai közt jár, de még ezekben is friss itt-ott az a vallásos állapot, mely megmagyarázza, hogy a nagy kultúrkörök mért esnek mindig egy-egy nép őstörténetének a határára. Ha a kultúra egy erős, az egész közösséget átjáró életérzésből táplálkozó szokásjog, akkor a világ a történelem határain túl is tele volt kultúrnépekkel s még ma is itt vannak közelünkben, az európai civilizáció érintésére szétbomló, de halálukban is tanító utódaik. A néprajz furcsaságok gyűjteményéből a hiányainkra rámutató életformák szomszédsága lett.

Bár sok tekintetben még a mechanikus emberlátás maradványa, e léleköblösítő tudományos törekvések közé illeszthető be a Freud elemzéseivel kezdődő új lélektan is. Az idegbeteg éppolyan

különösség volt Freud (vagy mondjuk Charcot) előtt, még az ideggyógyász számára is, mint a néprajzosnak a vadak. Ami babona itt, az egy hisztériás vagy schizofreniás tünet ott. Freud, mint Levy Bruehl, az *értelmet* kereste a tünetben s miután a lélekelemzés közös emberi hátsó kapuján közelítette meg, meg is találta (vagy legalább meggyőződött róla, hogy *van*). Az elmebeteg és az ép ember közt éppolyan hatalmas válaszfal omlott le ezzel, mint a vadak és a modernek közt. Az elmebetegekben a mi *természetünk* került válságba. Az ő nagy válságuk és a mi kisebb válságaink alapján azonosak. Ami az idegbetegekben, ha «kitör», meghökkenítő, szokatlan, az emberi természet mélyében (mint élet, álom s a mindennapok nyelvbtlásai, emlékezetzavarai bizonyítják) természetes és általános. Freud az idegbeteget az ép ember mély természetébe rakta. S nemcsak az idegbeteget. Tudjuk, hogy Freud néprajzi kérdésekkel is foglalkozott. A Freud *idegbetege* és a néprajz *vadja* rendkívül hasonlítanak. A vadak szabad tömegkultuszának, az idegbeteg álúton kitörő egyéni kultusza a szegényes csökevénye. Az ép emberben lakó idegbeteg s a modern emberben lakó vad: ugyanaz a személy, s az idegbetegség a vad forradalmának tekinthető a zsarnok modern épsége ellen, melyben épség és logika tönkremeg} s a felszabadult vad örültté válik. A freudizmus mint gyógyeljárás és lélek-tisztulás nem vált be. Azzal, hogy a logika nyelvére fordít logikaalatti dolgokat (tudatalatti állapotokat tudatosít, komplexumokat húz ki a mély lélekből), szörnyetegekkel népesíti be a tudatot, de nem segít a «vadon». A vallás e komplexum-halászatás helyett a vad és a modern békéjét

állítja helyre, s ha a freudi elemzés néha mégis hat, azért hat, mert vallás tud lenni.

Történelem, néprajz, lélektan a merev, tizenkilencedik századi szellemet hajlékonyabbá tették. Ha eddig tekintélyes tisztviselő volt, aki mindig ugyanaz tartozik lenni, most színész lett, aki sokféle emberséget tud a maga emberségéből táplálni, vállalni. A rossz színész, persze, csak kosztümviselő s a tetszelgés más korok, lelkek állapotában, kultúrávégek lelki álarcos-bálja is lehet. Az egész tudományos mozgalom heve és iránya azonban mást ígér. E tudományos szerep-átélésekben Európa ugyanazt a felszabadító élményt hajszolja, amit a művészet. Ezért tolong mindenütt a messzeség és a mélység felé, őstörténet, ösztön hatásaira, ahol a mitológiák teremődnek s a homo religiosus szívverése hallatszik. Fölfedezte a középkort, lelket lehelt az őstörténetbe s akár mint pszichoanalízis, akár mint strukturlélektan, egy dúsabb, az emberiség mélyeit figyelembevevő léleklátásra készül. Hogy ennek az új mitológiaszomjas tudománynak egyik főteljesítménye a görögség új megragadása lesz, bizonyosra vehető. A görög élet kultúrateremtő vívmányai ma beszédesebbek, mint valaha. Nem tapogatjuk őket, mint a behegedt sebet, hanem fölvérzünk velük együtt. Nem csodálni vagy utánozni akarjuk a görögöket, hanem görögök lenni. *Otto* kísérlete, hogy a görög vallást nem mint mesét, hanem mint magashaemelő állapotot magyarázza meg: az ókortudományt hagyományt őrző tudományból lélekalakító tudománnyá tette. De csak azért tehette azzá, mert a lélek *alakulni* kész.

A léleknek ez a szomjas alakíthatósága tudós

és munkája viszonyát teljesen megváltoztatta. A régi tudós tényeket őrzött meg, törvényeket ismert fel, «egy-egy téglával járult hozzá az ismeretek piramisához». Munkása volt a tudománynak s a szolgálatban találta meg önfeláldozása váltságdíját. Az új tudós nem munkás, nem szolgál, nem hord téglát, nem áldozza fel magát. Az új tudós választ kér. Az egyéni üdvösség ügyéből adódó kérdésekre kér választ. A tudománynak ő nem ad, hanem kap tőle. Nem dolgozik a tudományáért, hanem táplálkozik belőle. Szakját ott választja, ahol üdvösségügyének az ismeretszomja a legnagyobb. Szakkérdései: a tudomány felé vívmányok, ő feléje: létét érintő, fontos válaszok. Magatartásszabályozó ez a tudomány, mint ahogy Sokrates követelte tőle. Ha a régi tudománynak a megismerés feltételeit kereső bölcsélet volt az alapja, ezé egy új, teológia-szerűbb bölcsélet.

A fordulat alig öt ven év alatt csaknem teljes: a tudományok forradalmánál is nagyobb jel erre a tizenkilencedik századi tudományágak nagy áthumanizálódása. Oroszországi győzelme után a marxizmusnak minden oka meglenne rá, hogy viruljon, terebélyesedjék s ennek ellenére is sorvad vagy legalább új oltásért kiált. Túlsók benne a törvény és túlkevés az ember. Mint tudomány tarthatatlan, ha mint mozgalom a világ egy határában győzött is. Hátrálóban van a tizenkilencedik század büszke orvostudománya is. Egy akkorka felfedezés, mint a belső elválasztásos mirigyeké, elmosta a Virchow-féle sejtpéületet. Az ember nem sejt sejt hátán, szerv-szerven, részleteiben megfogható, hanem titokzatos közeg, nedvek egyensúlya, különös, egyszeri alkot, melyhez

az orvos jobban hozzáfér, mint az exakt orvostudomány. Még a tápszergyárak visszaéléseiből ismerős vitamin is szép példa, hogy egy kor felfedezései mennyire hasonlítanak ösztönére. Ha a múlt században az ember kalóriákat evett, s mindegy volt, hogy a fehérje kalóriáit marhahúsból szedte-e be vagy babfőzelékből, íme, most itt vannak a vitaminok, e kis kalóriátlan, csaknem anyagtalan minőség-ételek, melyek nélkül elpusztulunk s lassan a többi táplálékról is kiderül, hogy nemcsak kalóriát eszik bennük az ember, hanem a marhahús marhahús és a karfiol karfiolvoltához tartozó külön «életlényegét». A beteg oroszánt már magában a barlangjában is szorongatják. A fizika alapjai: tér, idő, gravitáció,, mozgás, okság, kezdenek mást jelenteni. Nem az Einstein-elmélet volt a nagy forradalom (ez inkább csak a régi fizikai gondolkodás «provincializmus»-aival számolt fel a földről észlelt tér s idő viszonylagosságában), inkább a kvantumelmélet, mely kimutatta, hogy az atomok fizikája nem azonos a látható nagy testeken megfigyelt fizikával; az ismert mechanikai törvények csak összegező leírásai az atomvilág jelenségeinek, s ha a gyakorlat számára fedik is őket, közben igazi természetét is elfedik. Maga az okság sem elkerülhetetlen kategóriája a természetlátásnak. A fizikában nem az következik be, aminek be muszáj következni, hanem ami matematikailag valószínű, hogy bekövetkezik. A természettörvény által megfogottnak hitt természet elszökött az ember elől, — a természet megint sötét, megfoghatatlan, s a természettudomány az ember furfangos ostroma a megfoghatatlan falán. A múlt század emberéhez közelebb állt a törvények tengelyén forgó világ,

mint ő maga. Mi előlünk a világ elszökött, de magunkra maradvá, a sötétség falai alatt egyre világosabb bennünk az emberi.

A szellem előtte jár az életnek, biztatja magát a szellem embere. De ha az élet nem követi az előljárót? Miféle kényszerítő ereje van a Proust Temps perdujének vagy Otto Görög isteneinek a berlini, pesti vagy belgrádi átlagember fölött. Elolvassátok a könyvet és életté válik bennetek. De ha nem olvassuk el? Vagy elolvassuk és átszalad rajtunk, mint annyi más ebben a keveset sokkal ostromló világban. Hátha a marxistáknak van igazuk, akik szerint ez a mi egész «új Európánk» a polgárszellelem haláltusája. A polgári intellektuál éri világa romlását, s valami új, termékenyítő vérfrissítő mitológia után kapkod, ott ül lebegő gondolkodójában s olyan Európát csinál, bridzselő és strandoló polgártársaitól távol, ami a türelmes étercsöndben éppen eszébe jut? Az élet követni látszik azokat, akik őt követik s csüccsön hagyja az ábrándozókat. Hol a biztosíték rá, hogy ez a művészetben, tudományban növdő új Európa: nem ábrándozás?

Nos, a biztosíték maga a művészet és maga a tudomány. Nagyon keveset tud a szellem dolgairól, aki azt hiszi, hogy művészet és tudomány «ábrándozhatnak». A szellem sorsot lát és sorsot alakít. Nem kitalál, hanem megtalál, nem kohol, hanem kibontakozni segít. Művészetet és tudományt nem lehet csak valóságból csinálni. Egy festmény, mely csak a művészt, s nem a körülötte áramló világerőké is: halott. Egy tudományos felfedezés, mely nem tud nagy kifejni váró sors-törekvések eszköze lenni: kacat. Minden alkotás: a kultúra igényéből táplálkozik s az egész kultú-

rát lendíti. Ami alatt nincs ott ez az igény, ami előtt nincs ott ez a hatásterület: nem alkotás; nem fúj ki belőle az a sorsszél, mely a nagy mű lehellete s nem világít ki az a sorsalkalom, mely egyszer, csak akkor, a pillanat és az örökkévalóság számára létrehívta. Már egyetlen nagy alkotás is föltétien sorstanú, mint ahogy minden zúgó malom tanúja a víznek. Ennyi rokon, egyfelé mutató s mégis független, szinte egymás híre nélkül forgó alkotás, pedig csak egy hatalmas sorsmozgás jele lehet, mint párhuzamosan forgó szélmalmok sora a viharnak. Tévedésről itt szó sem lehet. Akárhonnan kezded tapogatni, mindenünnen ugyanannak az óriási sorsvalóságnak a melegét érzed. S ez a meleg igazi meleg. Megmámorosodsz tőle, kedvet kapsz önmagadhoz és a világhoz. Mi magyarok, szőkébb hazánk abszolút null-pontjával, mint hőmérők mutatjuk ezt a meleget. Izgalmassá, érdemessé teszi az életünk, annak ellenére, hogy magyarok vagyunk.

Sokkal nagyobb, valóbb már ez az új Európa, semhogy ábrándozás lehessen, jelenvalóbb, hogy csak művészet, csak tudomány. Hogy festett a mi világunk, az akkori jövő, a múlt század ipari népvándorlásából? Mint óriási ipartelep. A föld népe a gyárak köré özönlött s a gyárak körül óriási bérházvárosok húzódtak fel máról-holnapra. A kisiparos megbukott, a gyáros uralkodott. Úgy látszott, ez vár a falura is. A kisbirtok megbukik s a nagybirtokok nagy ipartelepekké válnak. Az ipar megcsinálta a városi életet s ezután az egész élet városi élet lesz. Gép mellett dolgozunk, bérkaszányákban lakunk, szelvényekre élünk s kalóriát eszünk. Nemcsak a Madách-féle

gyászlátnok, de a Fehér kövön vidám utópistája is így látta a jövőt.

S íme, a huszadik század, egész váratlanul nem hajlandó ehhez a várt huszadik századhoz hasonlítani. A városok egyideig engedelmesen csomósodtak felhőkarcolóik körül, aztán illa berek szétszóródtak. Még ezen a lusta Budapesten is szemünk láttára másznak át a házak Pestről Budára, az emeletek leszállnak egymás hátáról, az összeöltött lakások szétválnak s egyesével csücsülünk ki a Gugger-hegy, Kakukhegy, Sashegy oldalába. Az államvasútnak fel kell emelnie a környéki viteldíjakat, hogy szegény terézvárosi háziurak adót tudjanak fizetni a naptalan, férges barlangjaik után. S nemcsak Európában. A felhőkarcolók Amerikában is üres gyomorral, üres mellel, üres fejvel ingadoznak a szétszaladó városok fölött. Az elmélet búcsúzik a magántulajdontól, s a takarékos altisztek és szakmunkások félreteszik kis fizetésüket, hogy két szoba és kilenc barackfa tulajdonosai lehessenek a környéken. Nem volt soha város, mely kevésbbé emlékeztetett a falanszterre, mint az új, huszadik századi.

A föld iparosodásával is baj van. A nagybirtok bukik meg és nem a kisbirtok. Nem is gazdaságilag, hanem a szívekben. Az embereknek Kecskemét tetszik, az Eszterházy uradalmat, még ha állami is, utálják. Minden közgazdasági jövendölés ellenére: telepítést sürgetnek. Bölcsészhallgatók három hold gyümölcsös és tíz tyúkalj csirkéről álmodoznak. A gyárváros és a gyárfal, a két óriás közé, odaállt egy kis virágos csákójú, meggy-csizmás hüvelykmatyi: a kert. Egyet bök előre, egyet bök hátra, s ha így megy, jó mezőt szorít magának kettejük közt. Egyesek arról álmodnak,

hogy a kisipar sem halt meg végérvényesen. Lakástervezők bútoros művészekhez küldik az embert, s vakmerő idealisták knerresíteni szeretnék a könyvtermelést.

A múlt század látnokának persze megvan milderre a magyarázata. A várost a tökéletesedő közlekedést szórja szét, a kisbirtokosi idillt pedig a polgárság életösztone beszéli bele a tömegekbe, mint a szocializmus ellenszerét. A telepítés a polgári parancsuralmak jelszava s a kert: a valóság elől ebejtöző intellektüel búvhelye. Mindenesetre sikeres jelszó és szép búvhely. Megérdemel engedékenyebb elméletet is. Ez az elmélet, még mindig közgazdásznyelven, így valahogy hangzik: Az ipari népvándorlást a válság elakasztotta. Nemcsak a tengerentúli Amerika telt meg, hanem a kőszén Amerikája, az ipari termelés is. Nemcsak hogy megtelt, de egy csomó embert visszadob. Hova vándoroljanak ezek? Gyarmatok nincsenek; a nagybirtok irtja az embert; a hivatal tele. Egy menedékhely maradt: a kert. A kert kicsiny és sok «kalória terem benne». Nemcsak sok kalória, de sokféle termény is: alma, kalarábé, pulyka, tojás, tej. A munkás mindenét veszi; a búza-termelő csaknem mindenét. A kertésznek csaknem mindene megvan: végső esetben csak ruhát kell vennie. Érthető, hogy az ipari válság emberfölsége (kivéve Oroszországot, ahol a szociális forradalom a henyélés szabadságával a munkanélküliséget is eltörölte) ezt a kertzónát igyekszik megszállni, s ahol lehet, telepítéssel kiszélesíteni. A kert: gyarmatosítás a minőségtermelésben, mint ahogy az ipari népvándorlás gyarmatosítás volt a kőszén fölött.

Ez az elmélet, ha szemügyre vesszük, már

találób, de még mindig nem talált be a jelenség középebe. Mert hátha van ennek a kertesedésnek a gazdaságin kívül egy emberi oldala is, mint ahogy a föníciai és görög gyarmatosítások óta mindegyiknek volt. Hátha a szívek is választottak kert és gyár közt, s ami több a szívnél: a szemünk, ínyünk, bőrünk, az orrunk, testünk egész vegytana. A statisztika azt mutatja, hogy az emberek ma mást esznek, mint harminc év előtt. Több kertet esznek és kevesebb gyárat. Csecsemőinknek kanálban adjuk a reszelt gyümölcsöt. Vitamint adunk nekik. A vitamin: a kert s a kert az új Európa vitaminja. A gyár kalóriaszámítása azt mondta: termelő és fogyasztó vagy, annyi fogyasztásra van jogod, amennyit termeltél. A vitaminkert azt mondja: az élet nem szám, hanem csoda, az anyagtalannak van a legnagyobb súlya benn. Én a nemes munka, a művészet, a kert, én vagyok a csoda. Legyetek kertészek. A kertben, ha a földből éltek, a gyalúpadnál vagy az íróasztalnál, ha asztalosok vagy írók vagytok. Vitaminos, nemes, alkotó életre hívlak bennetek. Legyetek görögök, mondja a kert.

S ha e szózat után úgy megyek ki az utcára, hogy a kert-hívás hatását figyelem az embereken, sok jó lobban fel itt is, ott is. A házak délfelé fordulnak, ledobják buta cirádáikat s futók közt üveglablakokról verik a napot. A kertekben kis családok ülnek; a férj alsónadrágban vágja a fűvet s a gyerekek, mint kis vademberek ugrálnak a cement víztartó körül. A folyókon vizet főcskölő, vakonúszó, barna testek ugranak félre a sűrű evezők előtt s az erdők istentiszteletén oly sokan vesznek részt május vasárnap, mint soha. Az emberek nem *szeretik* a természetet, hanem

megkívánják. A szájukkal főzeléket esznek, a fülükkel vizet és erdőt, a bőrükkel napot. Bennük is ott dörömböl, a nélkül, hogy tudnának róla, művészeik és tudósaik mitologikus «Drangja». Egyelőre persze új mitológia és régi csatornavíz a haladás-kor (vagy mondjuk polgári társadalom) sivársága és az új öröm egy lé még; a kertekben gonosz bürokráták sütkéreznek, a strandok a nőhúst tálalják a szemérmetlené vált szemérem ocsmányságával, az erdőkben gramofon nyekereg, s ez az egész «hétvég» olyan messze van a héttől, a vademberi kitörés a munkás szomorúságtól, mintha nem is összetartoznának. Sok piszkot, sok romot kell itt, attól félek, sok vérrel elmosni, amíg ez az álúton kiragyogó életöröm ünneplő és -hű vallásossággá tisztul. De ha nincs is meg még ez a vallás, mindenütt ott csillog valami abból, aminek a görög szomjúságú új szellem előtte jár.

A legnagyobb nehézség, hogy Európában egyelőre nincs és nem is látszik nemzet, mely a szellem szándékát és az élet tapogatózó ösztönét új államteremtésbe tudná összekapcsolni. A keresztény Európa minden nagy korának megvolt a kísérleti nemzete, mely az új törekvést önmagán kipróbálta. Egyének, csoportok csak pedzhetnek valamit, az igazi próba: ha az eszme egy egész államot kap kísérletül. így kapta meg a keresztényháborúk középkora Franciaországot, a reneszánsz az olasz városállamokat, az ellenreformáció Spanyolországot, az új Európa: Angliát. E kísérleti és kísérletező államok eredményeit a többi az után lefordította. Ami egy nemzet próbája volt elébb, nemzetközi lett utóbb. Gót templom, Lorenzo Vallafilológiája és a parlament egy nép szenvedélyéből a népek közjava. Európának ma

mintha nem volna kísérletre alkalmas népe. A háború óta hárman is följánlották államukat az Új Európa lombikjául, de ami a lombikokban fő: nem méltó ahhoz, amit várunk.

A legalaposabb kétségkívül Oroszország kísérlete. Mindent lehordott, ami a múltból akadályozta, s ellenforradalmaiból kiemelkedve mindent újra kezdett. A kísérlet marxista volt, a nép: orosz. Szinte teljes ellentét. A marxizmus: a tizenkilencedik század a hatványon, a «haladás» végterméke, az orosz: egy százmilliós őstörténet Európa keletén. Az ilyen ellentétek sokszor termékenyebbek, mint hinnők. Barbár germán művészek a hanyatló császárcor szobrait másolták s a merev másolásából valami egészen friss pattant ki. Maga Lenin is emlékeztet ezekre a szobrászokra. A marxi katekizmus alatt ő az orosz valóságot tudta dobogtatni. Amit Oroszország az októberi forradalom óta elért, nem annyira a marxizmus segítségével, mint a marxizmus ellenére érte el: a felszabadult, megmozgatott őstörténet vallást csinált a vallásellentétéből, egyházat a «természettudományos világnézet» ürügyén. Oroszországi utasok végigjárják ennek a vallásnak új kegyhelyeit, írnak a vízművekről és gyárvárosokról, öt éves tervről és a terv mérlegéről. Oroszország sorsa azonban nem a vízművekben és a tervekben van, még csak nem is a villanyosításban. Egy új nép fiatalsága küzd itt egy új, Nicea-ízű egyházzal. Az ellentmondót az uralmon levőnek, az újabbat a vénülőnek kiszolgáltató parancsuralmi rendszer egyelőre Nicea felé hajtja a prognózist. De az őstörténet tanulékonyasága beláthatatlan s a három kísérlet közül még mindig Oroszországot a legtöbb jövő.

A fasizmust felfűjták. Az olasz Európa nagy népei közt talán a legkevesebbet ígérő. Mussolini kihúzta az anarchiából, akaratával és tehetségével összepofozta egy-néppé, de eredményei inkább helyi, időleges olasz gyógyszerek s nem adnak új európai eszményt. A fasizmus rendszerében kétségkívül van valami humanista hajlékonyság. Nem metsz bele az életbe, hanem egyeztet; nem formálja pogácsaszaggatóval, hanem a természetes alakjához igazodik. De szocializmusnak kevés, vallásnak pedig annyi sem. Isten pénze helyett Julius Caesar átszurkált tógájához kapkod, valami Capitolum mutogató, idegenvezetőkhöz méltó latin hagyománnyal takargatva ürességét.

Németországban a kísérlet előfeltételei kitűnőek voltak. Schiller, Hölderlin, Nietzsche országa járt itt a kísérletezők előtt. Az egész új német tudomány (minden egyoldalúsága ellenére is, az első) ma e felé a kísérlet felé feszül. A nyugati sekélyesedéssel szemben már harmadszor mondatott ki itt új, komoly szó, Luther és a tizennyolcadik századi német idealizmus után. A kiöblösödött lélek egy igazi világtestvériségre lett tág. A német nép vallásosságában ott szunnyadt valami még az Isten pénzéből s a német közösségtudat új dórokat ígért bennük az argosi, kimerült Európának. S ennyi nagy előfeltétel után mi jött? Torzszülés. Talán a kommunista veszély siettetette az igazi németiséghez méltó mozgalom fájdalmas abortusát. Talán e nép mély ezeréves alaktalansága bosszulta meg magát, mely sosem engedte meg, hogy a német szellem olyanféle kristályállamban pompázzék, mint XVI. Lajos francia állama volt. Bizonyos, hogy a hitlerizmusban nem az forrt ki, ami még az ellenszenves német

műveket is olyan termékenyítővé, hanem ami még az igazán nagyokat is ellenszenvessé teszi. A hitlerizmus alatt a németiség nagy európai misz-sziója feszeng; de elképzelni is bajos, hogy e barna káoszról hogy bontakozik ki.

S a többi nagy nép, amely óvatosan nem ajánlotta föl még magát a kísérlet céljaira? Amerika bár félútján van a kísérletnek, alig jöhet számításba. Ez a néphordalék, melynek csak új, vagy legújabbkora van, már eredetileg is dollárokból kapta az Isten pénzét. Reménykedve néztünk Franciaországra; mely nemrég fedezte fel középkorát s parasztságában még nagy középkori tartalékai vannak. A különbség itt volt legtűntetőbb, az új katolikus mozgalom egyedül itt érintett meg nagy írókat. A francia szellem már a háború előtt is, mintha valóban pártütőben lett volna a párizsi ügyvédek európaisága és franciasága ellen. Ez a pártütés azonban, úgy látszik, elsimult. Túlságosan boldog Franciaország vagy túlságosan merev? Bizonyos, hogy nagyon készen van itt minden. Aki racionalista akar lenni: készen kapja Descartest, aki katolikus, a skolasztikát, aki tiszta francia, a klasszicizmust. A francia irodalomból az a romboló nemlatin vér hiányzik, amely Montaigne és Proust szerencséje volt.

A várakozó nagy népek közül a vezérszerepre megint csak Angliának van a legtöbb reménye. Az angol népnek két lelke van: egy kufár és egy költő s Anglia éppolyan bölcsen dobja be a harcba a két lelkét, mint misszionáriusait és matrózait. Az Adam Smith népe ez és a Keatsé; a tiszta közgazdaságé és a tiszta költészeté. S közgazdaságból és költészetből minden kor számára elkészíthető itt a megfelelő emberötvény, a hagyomány paró-

kája alatt is. Anglia nem trombitálja be az új birodalmat, de ha íróit olvassuk, mélységekkel komázó, nyers és áhítatos, minden múlttal öblös és mégis kamaszosan fiatal emberiség hánykolódik a szemünk előtt. Vájjon nem nagyon boldog-e ő is, s nincs-e túlmessze boldogságában Európától?

A népek kórusa itt áll s a megtörhetetlen Európa, ez a Dionysios-világrész új jelmezében várja oltára előtt, hogy ki lép ki válaszolónak, hipokritésnek kérdései elé. Nagyot vállal az a nagy nép, amely szembe tud állani vele. Mi ebben a könyvben nem az ő nevét akarjuk találgatni. A kis nép érdekel minket, a magyar, aki bedagadt torokkal, elfordultan áll a színpad szélén; vájjon lelökik-e 'őt végleg a nézők közé, vagy ott énekelhet legalább a karban, mint története fényes szakaszain. Vagy — vakmerő reménység — elfogult hangján egyszer ő is beleszólhat még a nagy szereplők párbeszédébe, mint azok a hírnökök, akik távol a színpadtól valami fontosat látnak és jelentik.

IV. MAGYAR MÉRLEG.

Egy-egy olyan nagy növéjjelenség alatt, mint a keresztesháborúk, Amerika felfedezése vagy a tizenkilencedik századi kapitalizmus, Európa nem egyenletesen terjedt ki, hanem szervesen. Meg-erősítette a növéj irányába eső szerveit s ellazította a növéjirányból kiesőket. Európa szervei: a nemzetek. Ahogy nőtt, mindig más és más nemzeteivel nőtt, az új vállalkozásba belerántott népek műveltek, gazdagok, hatalmasok lettek, távol tőle elsatnyultak. A keresztesháborúk legközvetlenebb haszonélvezői a Földközi-tengert birtokukba vevő genovaiak, pisaiak és velenceiek. Szívótárcsáik mögött a Flandriába, Délnémetországba, a Rajna felé vivő gazdasági erek városai gazdagodtak meg. Flandriából Európa textilgyára lett. Franciaország a vállalkozás szellemi, erkölcsi és fizikai táplálója és tápláltja a középkor nagy nemzete s a nyugati gazdaság hiányzó terményeit északról leszívó Hansa az Északi- és Balti-tenger partján államokat térdrekényszerítő városzövetség. Amerika felfedezése, azzal, hogy a növéj gócat a Földközi Medencéről az Atlanti Medencére szívja, halálra ítéli Genovát, Velencét, elvágja az Európa hódító Törökország életerét, s a német-olasz tengely helyett egy portugál, spanyol, francia, angol tengelyen mozgatja Európát. A tizenkilencedik század ipari népvándorlása

a kőszén-államoknak kedvez: Anglia a világ gyárosa, a kis bábszinkáznyi fejedelemségekből kikelő Nagynémetország, nyugati raktáiraival, Anglia versenytársává emelkedik, Amerika tele-szívódik emberrel, a világkereskedelem szolgálá-tába szegődő zsidóság láthatatlan nagyhatalom. A nyersanyag és piacországok az iparosodok mö-gött elmaradnak. Oroszország sötétebb, mint az előző században volt, Spanyolország holtpontra jut, az olasz egység nem hoz gazdasági fellendülést, Magyarország és a Balkán gyarmatterület.

De hogy a növési-irányj'ba eső népek meggazda-godhassanak Európa konjunktúráiból, ehhez, mint a magánéletben is, az kellett, hogy ki tudják szí-matolni a vállalkozást, felkészüljenek rá, bele-merjenek vágni. A növés felcsiholta a nemzeti erényeket, a nemzeti erények viszont feltételei voltak a növésnek. Az a felbonthatatlan kölcsön-hatás ez, melyet a nyelv szételemez, a valóságban azonban, mint minden lélettény, elemzéssel meg-közéltethetetlen. A keresztesháborúk felhívásában egy francia egyházi reform szólt a normannal be-oltott, emelkedő francia hűbérvilághoz. Amerika felfedezése előtt egy félszázadon át szoktak a por-tugál hajósok az afrikai kirándulásokhoz, s a spanyolban ekkor még benne a mórháborúk melege. Anglia a kapitalizmust nemcsak élvezte, hanem teremtette, a németek a konok tanuló-k szorgalmával készültek, természetük ellenében rá, a zsidóságot egész hányatott múltja erre az alka-lomra iskolázta. Egy-egy nagy növés más-más nemzeti erényeket vesz igénybe. Vagy ami ugyanaz: egy-egy nagy növésbe más-más nem-zeti erények fognak össze. Az az új Európa: mely-nek képét megfestették, nem nő, ha növés alatt

csak kiterjedést értünk. Nőni azonban nemcsak kifelé lehet; barázdálódhat, színesedhet, tömörülhet, mélyülhet elért határain belül is az élet s Európa éppen egy ilyen befelé-irányuló, barázdálódó növés előtt áll. Milyen népek élvezik ennek a növésnek a hasznát? Mit várhat tőle a magyar?

Ha népek sorsát az anyagi feltételek változásából akarja kiolvasni valaki: a jóslat jó. Magyarország irányába került annak az új, mezőgazdasági népvándorlásnak, melynek a jeleit elsoroltuk. Az iparosodás alatt gyarmat volt, most azonban az ő lába alatt van az új idők kőszene: a besugárzott föld. Magyarország nem városiasodott el; lakosságának sokkal kisebb hányada él városokban, mint Ausztria, Csehország vagy Németország népének. Az ipari vértódulás eloszlátása könnyebb itt: kevesebb a gyár és több a föld. Ha földművelői ma jórészt szemet termelnek is, a feltételek, hogy kertországgá legyen, kedvezőbbek, mint Európában akárhol. Földjének igen nagy része alkalmas a kertgazdálkodásra. Délfele fordult lejtjeivel Európa boldog dionysosi övébe tartozik, síkságán a szikesező foltok közt paradicsomi foltok vannak már ma is. Kertterményei éppolyan kitűnőek, mint búzája volt, s egy vitamin-korban, ahol nem a kalóriákat fizetik meg, a külkereskedelmi versenyben, mint új dömping-fegyver lesz mögötte: a zamat. A kis kertgazdaságok számára nem olyan nehéz itt helyet szorítani, mint nyugaton. Ázsiai óriás-birtokok várakoznak itt még, a legnagyobbak Európában feloszlatlanul. A belső gyarmatosítás jelszava, ha ezeknek a gyarmatbirodalmaknak megszállására készül, nem is nagyozol. Ezek a gyarmatterületek aránylag gyéren lakottak; a gépek még tovább üritik őket: meg-

szállásuk nyugodtan, kényelmes rátákban történhetik, ahogy az ország új és új gyarmatosokat nevel. Ez a nevelés ma már nem egy idegen kertműves kultúra betelepítését jelenti. Ahogy oltóágot nem külföldről hozunk, oltó magyarunk is is van az oltóághoz. Kecskemét magyar, s itt ott az országban virágbaborulnak a fiók-Kecskemétek. Csináljunk kertországot Magyarországból: nem annyi ez, hogy csináljunk belőle valami tőle idegent, hanem: terjesszük ki boldog övét a boldogtalanra. Föld és helyzet kedvező. Érzik ezt szomszédaink is, elsősorban a németiség. A német térfoglalás Dunántúlon ennek a nagy túliparosodott, egy helyen sorvadó, másutt növekedő világnak óriás amőba mozgása az új inger felé.

Ha a keresztesháborúkra gondolunk, Genova kikötőjében ülünk. Ha a reneszánszra, Ibéria erkélyén. Ha a tizenkilencedik századra, a Ruhrvidéken. Kérdés, hogy megvannak-e Genovához a genovai erényeink; Kertmagyarországhoz a kertországerényeink. Mert a nagy világtervek útjába esni: nemcsak szerencse, veszély is. Az elkerült népeket nyugton hagyja a világverseny, horkolhatnak, vagy marakodhatnak az Isten háta mögött; a növésirányba esőket, ha nem tudják a kínáló szerepet vállalni, félrelöki. Az új növésnek nemcsak olaszja és spanyolja, hanem igen könnyen szaracénja és inkái lehetünk. A sokat emlegetett német veszély, mintha most is egy segélykiáltás volna: inkák, itt van Pizarro! A magyar földnek hozott evangéliumot aggodalmas, magunkbaszálló örömmel kell fogadni. Mert amilyen bizonyos, hogy itt előbb-utóbb virágzás lesz, olyan bizonytalan, hogy mennyi része lesz benne a magyarnak. Az új láthatár előtt kérdés

nyomul föl kérdés után s mind reszket, akadozik. Megvan-e bennünk az új vállalkozáshoz kellő erény? Át tudja-e törni a magyar vállalkozó kedv a társadalom vaskérgét? Benn van-e a magyar kultúra annyira Európában, hogy most, amikor egyszer szólítják, jelentkezni tud? Itt az egyik év vége s a másik eleje. Nem a mi szeszélyünk a mérleg.

Ha a francia, az angol, a német kibontakozott kultúrák, a történelem megadta nekik a sorsalkalmat, hogy a beléjük írtat méltó alkotásokban mondják ki; a magyar elrekedt; elrekesztette a török és a törököt kihasználó Habsburg, alkotáskalkalmi zavartak, nyomottak, szorongatottak voltak; Zrínyi a várából kiostromolt, versből hadra felvert költő, egész kultúránk jelképe. A történelemben is van fejre esett téglá: nos, a magyarság számára a török volt ez a téglá, újkori történetünk egy életösztonnek és egy szerencsétlenségnek a kevert, szétbonthatatlan története. Az Árpádok és a vegyesháziai magyar kultúrájáról, sajnos, igen keveset tudunk; de ezek a téglaelőtti idők nyilván sokkal boldogabbak voltak, mint a téglautániak. Nem annyira az átszivárgott tények, adatok, események, emlékek bizonyítják ezt, mint inkább a magyar történelem nagy körvonalai. Az első millennium körül Európa keletén a zavargó törzsek helyén három nagy bástya épült. Csehország, Lengyelország és Magyarország. E három állam közül kezdettől fogva a magyar a legszilárdabb. A királyság itt nem egy szétzilált hűbériségből küzdi fel magát, hanem egy amúgy is elég zárt népet fog a kereszt és korona jelével kemény egységbe. Míg Csehország a német császárok nyomásától csak úgy szaba-

dulhat, hogy beáll a birodalom hűbéresei közé, Magyarország mind a két császárral, a némettel s a bizáncival szemben is megőrzi függetlenségét s a keleten általános testvérörökösödés zavaaraiból, mely Cseh- és Lengyelországban folytonos válságot okoz, erős királyok alatt hamar kilábol, Európa falai Magyarország keletén sokkal biztosabbak, mint Lengyelország pusztáin a poroszok és litvánok felé. A kereszteshadjáratok mozgalmától ugyan félreesünk, de szellemi kisugárzásuk ide is elhat s a francia középkorban szerzeteseink, építkezéseink, összeköttetéseink révén mi is részt veszünk. A tatárjárás után az importált hűbériesség romboló másodvirágzást ér, de még mindig meg tudjuk akadályozni egy cseh hegemoniakialakulását s amikor a császárság hanyatlásával Keleteurópa a német nyomás alól felszabadul, mint egyenrangúak állunk Anjouinkkal a Luxemburgok fényes Csehországa és Lengyelországa mellett. A százéves háborúban alámerült Franciaország s az Alpok mögé visszazuhant Németország helyett, Olaszország új műveltsége e föl-emelkedő három királyság felé áramlik legmelegebben. A későn érkezett s aránylag még friss francia műveltség és lovagszellem a föltámadt földközi tengeri kultúra fényeitől s egv érintetlenebb nép temperamentumától csillogóbb. IV. Károly gót Prágát épít s Petrarcát látja vendégül. Az Anjouk a vérükben hordják ezt az olasz-francia kettősséget. Kelet nagyhatalmai Visegrádon találkoznak s itt nevelik a jövő nagy lengyel királyát is. Csehország a német birodalom pillér-állama, Lengyelország a szarmata síkság felé terjeszkedik, Magyarországnak úgy látszik, a Balkán jut, európaizáló-területül. De a Balkánon

ekkor már ott van a török. A vadászterületen ott a bennünket elejtő erősebb vadász. Mátyás utolszor megerősíti még vele szemben a magyar nagyhatalmat. Csehországot a huszita láz emészti, a Habsburgok még csak most szövik házasságaik s Budán egy nagy, nemzeti király ül reneszánsz udvarában, főurai Páduába és Bolognába küldik a fiaikat egyetemre, parasztságát még nem süllyesztette le rabszolgasorba a keleteurópai jobbagy elnyomás.

Ezek a magyar történelem körvonalai a török időig. S ami követ kidob a föld, ami emléket megtalál a kutató, — mind azt igazolja, hogy e körvonalat színes, gazdag, európai-magyar világnak kellett kitölteni. Sajnos, épp amikor a humanizmus európai szét hajlásában a nemzetek fölfedezik magukat mint kultúrákat s Angliában, Franciaországban és Spanyolországban, még Németországban is e félleválás Európától egy újrafoganás hevével pezseg és teremt, nálunk mindennek vége van: a török mint Prometheus keselyűje ráfekszik az országra s májából újra és újra jóllakik. Ezeréves történelmünkkel szoktunk dicsekedni, de ebből az ezerből ötszáz elveszett. Mert egy nép igazi, használható történelme nem az, amit múltjáról meghall, hanem maga a múlt, amely^r házban, képben, versben, szólásban, ünnepekben és mindennapokban itt maradt. Amiről csak tudunk, de nincs itt, az nincs is igazán. Nemcsak a görög nyelv adott a múlt időnek feltételes értelmet: ami *csak* múlt, az valóban feltételes; lehetne, ha volna. A biztos múlt az, ami van is. A francia középkor van, megtapogatható a földön, kinyomozható a lélekben; a cseh középkor van, mert megvan IV. Károly Prágája s aki

benne él, lélegzi, eszi, látja. A magyar középkor nincs, vagy alig-alig van; a földről elmosta a török, Dózsa lesüllyedt jobbágyaiban elnyomóította a sanyarúság. A téglá úgy esett a fejünkre, hogy elfelejtettük a szerencsétlenség előtti életünk. Hallomásból megtudjuk, hogy régebben is éltünk, anekdotákat mondanak el rólunk, megmutatják egy-egy levelünket s ez mégsem a mi életünk; hanem mese egy másik életről, amely csodálatos módon hozzánk tartozik. Ki nem tudta, hogy az esztergomi palota fényes volt, királyokhoz méltó s most, hogy köve kifordul a földből, mégis mintha a mese éledt volna meg.

Arra, hogy mi lehetett itt a «zord idő» előtt, már-már csak magának a zord időnek életéből következtethetünk. A török nemcsak az ország harmadát hódoltatta meg, hanem a másik két harmadát is félbarbárságba lökte. Csupa kardtól, puskától, lángtól villogó határ volt ami megmaradt, a maguk vadságára és észére utalt Balassa Menyhártok a sötét hűbériség erkölceit hozták vissza kiskirályságaikba. S mégis a magyar életnek később, boldogabb időkben, sosincs meg többé az a szeszfoka, mint a tizenhatodik s tizenhetedik századi emlékekben. Kemény és Móricz Zsigmond nem hiába szálltak le ide, amikor a zsigereikben hordott magyarságról a legsúlyosabbat, a legfontosabbat akarták elmondani. Mint ahogy a százéves angol-francia háború értelmetlen s egyre jobban durvuló hadain is átsüt a magos középkor, amikor a kalandokba locsolt lovagvér még nagy célokért folyt s a rabló ösztönöket fedő szertartásos lovagiasság, melynek megörökítésében Froissart oly nagy örömét lelte, egy férfias áhítat külső megnyilatkozása volt; a ti-

zenhatodik és tizenhetedik század eltorzult magyarja mögött akár úr, akár jobbágy, egy másik, nemesebb magyar áll, az Anjouké, Mátyásé.

Mohácsnál elestek a katolikus papok, azért terjedhetett el nálunk a protestantizmus — tanultuk az iskolában. Csakhogy a protestantizmus nem Mohács miatt, hanem Mohács ellenére terjedt el itt. Elterjedhetett, mert Mohács sem szakította el egyszerre műveltségünk európai életerét, melyen a reformációba áthajló északi humanizmus hozzánk befolyt. Mint láttuk, a protestantizmus éppen nem a légüres helyekre folyt be, egyáltalán nem *folyt be*, hanem kirobbant, ahol a szellemi és gazdasági nyugalanság a vallásban új állam és életforma után kapkodott. A Krakóból és Wittenbergából jövő magyar diákok egy olyan közösséghez jöttek vissza, amely diákjait külföldi egyetemekre szokta küldeni. A reformációba kissé belekóstolt humanista, amilyen Sylvester volt, nemzedékek során süllyed csak le kemény protestánspappá nyomorult nemzetével s a Molnár Albertek és Apáczai Cserik meghasonlása népük s a szellem közt fokról-fokra válik csak tragikussá. Az, hogy a magyarság a protestantizmusnak a legpolgárabb válfaját, a genfit választotta, éppoly kevésbé lehet véletlen, minthogy Dávid Ferenc Erdélyben működhetett.

S ennek a frontra kidobott s az európai Hinterlandtól egyre jobban elszakított népnek a lövészárkok életében még mindig mennyi szívósság, komolyság, ötlet, eredetiség. A fiatalság legbiztosabb jele, hogy mennyire tudunk új helyzetekbe beilleszkedni; a ráncszakadó különös véletlenben küldetést, jelentést, sorsot látni. Erdély, a magyarság legrégebb és legnagyobb műalkotása:

akkori fiatalságunk tanúja lehet. Az az Erdély volt ez, aminek a magyar regényírás esúcsműve, Móricz Erdélye megörökítette. Furfanggal védett, pompázó farsangi vérrel kockáztatott türellemmel ki-kivirágoztatott farkasoktól át-átszárguldott Tündérgert: egy többre termett nép rendezte be magának a túlnyomó sors ellen nem vigasztalan menedékül. Aki egy Bethlen Miklós emlékiratát olvassa, a tizenhetedik század végéről: folytonos kéziharcban megedzett magyar típust lát. Darabosságában is Európa nagy dolgaira figyelő protestáns Ulysses ő, a szárazföld viharaitól hajlékony s kicserzett.

S Kolozsvártól Csáktornyáig alapjában ugyanaz a fajta nemcsak széltében, de lefelé is: az úr, úr, a paraszt, paraszt, de ugyanaz az anyag mind a kettő. A Halotti beszéd magyarsága alig más, mint a mienk; a székely alig más, mint a göcseji. Németeknél, franciáknál a korok is többet változtattak a nyelven, a tájak is széjjelebb szórták. A régi magyar, mint nyelve is, tömör tömb, e rossz idők lerepesztenek belőle, a Habsburg-császárok elnevelik tőle urait, a szikla egyre mélyebbre verődik a földbe, de még most is rajta állunk mindannyian; parasztságunk java még mindig a régi Magyarország s a parasztfiú, akiből pesti finác lesz, nagyobb lép ebből a régi Magyarországból kifelé, mint amennyit valamennyi őse az apjáig. A török elvonult rég, a protestánsok elapadtak, magát Erdélyt is elvették, de aki a magyar szót kimondja, önkéntelenül még mindig e «magyar sötétkorszak» bibliás, eldarabosodott Ulyssesei felé húzódik, akik fölött alacsonyabb volt az ég, de körülöttük emberi kigőzölgéstől sűrűbb a levegő.

A középkor három nagy keleti királysága két-száz év alatt, úgy látszott, végkép elpusztult, — ahogy együtt születtek, együtt is merülnek el. Csehország és Magyarország, rögtön Mohács után, egyestendőben kapják meg a Habsburgot. A magyarokhoz a török van közelebb, a csehekhez a Habsburg. A két nép fölé, melyet műveltsége, állapota, hajlama Európa északi protestáns övébe rántott, a déli spanyol övből lép király. Bethlen agyongyőzte magát, a testvérprotestantizmus azonban Fehérhegynél elbukott, vezérei szét-szóródtak s a németesítés oly erős, hogy száz év alatt a cseh nyelv is csaknem kialudt. Magyarországnak a szatmári béke a vízválasztója; túl rajta még a sűrű, sötét, egy-tömb Magyarország, innen a Habsburgokhoz hozzákezesedő, világosabb, idegen műveltségű. Főurai Európa fény-mázát kenik rá, a beözönlő idegen telepes és cseléd a vérét hígítja fel. Lengyelország körül a felvilágosodás Péter cárral és a Hohenzollernekkel két erős központosított hatalmat támaszt s ez az anarchikus hűbériségében még a szülő szláv ködöt őrző nép száz év alatt teljesen szétbomlik köztük. Amikor a Habsburgok is áttérnek Józseffel a katolicizmusról a felvilágosodás vallására, a három királyság sorsa elintézettnek látszik: a középkor ittmaradt isosaurusai voltak, megtették kötelességüket Európa keletén, felválthatja őket a három felvilágosodott monarchia: Ausztria, Poroszország és Oroszország.

De a felvilágosodás sorsa ugyanaz lett a Rajnától keletre, ami a humanizmusé — az ember-nemzethez szólt s a nemzetit ébresztette fel az embereken. Európának azok a nemzetei, amelyek a felvilágosodást nem magukból termelték ki,

hanem csak átvették, miközben testükre szabták az idegen ruhát: mint a reformáció korában újra felfedezték önmagukat. Kant, Herder, Schiller német idealizmusa a német természet ellenmondása. S Kelet-Európa ösztönösen ugyanazt csinálja, amit a németiség; előbb ösztönösen, aztán nagy példáin okulva is. Az első cél: a felvilágosodás. De a művelődéshez nyelv kell, a nyelvhez nemzeti kultúra. A kultúrát előbb fordítással, másolással próbáljuk átültetni, aztán a magunk magyar ösztönéből teremteni. A cseheknek, lengyeleknek éppúgy megvan a Kazinczyjuk, mint nekünk. Herder megtanít rá, hogy minden nép: egyéniség s egyénisége jussán a legkisebb is mondhat olyat, amit a legnagyobb soha. Ez visszaadja a kis népek önrzetét. A halottak megint élni kezdenek s már nemcsak a három nagymultú nép, de a bizánci és török övbe esők is új lánykultúrák alapjain fáradsz. A magyarság ebben a megújulásban Bessenyei oroszlanugrásával megint elől van. Ha szerencsétlenül járt, kifejlésében elakadt kultúra a magyar, most kell feloldani a rossz varázslat alól. 8 két hősi nemzedék igazán mindent megtesz. A magyar kultúráért sosem tettek még ennyit. Akik mint európai nyelvet forgatjuk a magyart, belőlük élünk.

Az elnémult kultúrának sikerült is megoldaniuk a nyelvét; a nyelvét igen, a szívét már nem annyira. Kazinczyék erőfeszítése nem forgatta fel olyan mélyről a rejtett magyar természetet, mint a német idealizmusa a németét. Mélyen volt az a szikla, s kemény is, nem lehetett talajt porlasztani belőle. Szótárra volt szükség, ízlésre, csinosodásra, — egy új alluviális talaj hordódott rá a magyar kultúra mély ösztöneire — magyar

vizek hozták, de idegenből. Van már művelődésünk, jó arra, hogy Európát elmondja nekünk, de alkalmatlan, hogy egy Európához beszélő eredeti magyarságot bontson ki. A nagy szakadás itt kezdődik: az irodalmi feltalaj és a kultúra mély erői közt. A felső úgy van rajta az alsón, hogy később csak egy-egy magányos lángész szörnyeteg mozdulata törhet föl. De ha itt kezdődik is magyar kultúránknak ez a talaj-betegsége, itt még korántsem veszélyes. Ezek a másolók közelebb vannak a magyar kultúra elakadt ösztöneihez, mint sok későbbi eredetiség. 8 van két költője e kornak, akik kultúránk nagy pályáját írják elő kísérletünkben, Berzsenyi és Csokonai.

Berzsenyi a sas, aki belerepül a napba. A legmélyebb magyarságból csap föl a legmagasabb Európába; onnan, ahol az elrekedt magyar kultúra szólni kezd a közös kultúra forrásához. Kazinczyék a kortárs Magyarország és a kortárs Európa közt köveztek gondos utakat. Berzsenyi a görög ősemelegbe viszi vissza a magyar fogánást. Nemcsak azt bizonyította be, hogy a magyar vers milyen jól tud görög szárnyon szállni, hanem hogy épp a legnehezebb magyar természet röpül ezzel a szárnyal a legmagasbra. Magyar Horatiusnak nevezték, — de az egész kortárs-irodalom Horatius-ízűbb, mint ő. Mert neki nem atmoszféra volt Horatius; hanem szellemébe hatoló szellem-ondó, mellyel mély-magyarságát a magos görögség termékenyítette meg. Berzsenyi nem hajlékony, nem tud tettetni, utánozni, ő kiszabadul. Nem a görögöktől elbűvölt északi ő, mint Goethe, hanem északi görög, egyetlen ebben a nemben, s mégis egész kultúránk messze kiugrott alakja, akiben a lehetséges magyar út rajzolódott

elénk. Az a három verse, melyet iskoláskönyveinkből ismer az egész magyarság: nemcsak a legzengőbb magyar vers, de a legmesszebb mutató program is. A paradicsom mögöttünk van, tanítja a Magyarokhoz: ami van, romja a múltnak; letéptük fényes nemzeti bélyegünk, elhajoltunk kultúránk mély sodrától, pocsolyák lettünk folyóból. Meg lehet Berzsenyi kisnemes konzervativizmusával *okolni* ezt a <*wisszavágásb*> a múltba. De az ilyen megokolás csak az érzés körülményeit turkálja szét. A lényeges az *antik* érzés egy haladó korban. A latinok a világot hódították meg azzal az érzéssel, hogy őseiktől elfajultak. S ez nem volt tévérzés: egy kultúra valóban folyton veszti a testmelegét s ha a haladó bizakodás a részeg hóbanfekvő eufóriája, ez az antik elfajulás érzés: az egészséges fázás, mely új hősi melegtermelésre serkent — az utolsó kihülésig. A másik nagy «programmvers»: a Fohászokodás, egy északi görög imája. A hűség itt lebeg s az ünneplő áhítatnak hűség-gyökerei vannak. Több benn a Zenit és Nadir, mint a keresztény imában s több a vallásos megrendülés, mint a panteista áradozásban. A Közelítő tél: a természet és ifjúság mögött jelenlevő halál, mely magas zenét présel a szívből s a mámor és mértéktartás kettős sugalmával áll a nagy kultúrák fölött.

Ha Berzsenyi a magyar irodalom mitológiai hőse, mint egy Prometheus, az égből hozza le a tüzet s aztán ott rothad el Kemenesalja alacsony Kaukázusán, Csokonai a föld nyájas magyartja, csupa körültekintgetés, tanulékonyság és hajlékonyság, az erős törzsön, ami Berzsenyi, ő a virágzás ígérete. Olvas, fordítgat, utánozgat,

de mindezt egy verejtéktelen költő könnyűségével. Ő a Berzsenyit kiegészítő másik magyar program. Nézzetek meg és szagoljatok meg minden virágot, amit ez a szép világrész kínál, de ne legyetek száraz botanikusok, aki virágot itatósba présel, hanem e pusztaságban nyájas kertcsinálók. Jó forrás egy szenvedéseiben is mosolygó szív. Sok kankalin, nefelejs, boglárka elfut a partján s nekünk magyaroknak az a dolgunk, hogy egy hidegövi országot virágbaborítsunk. Emlékeztek apáinkra a tatárral körülnyalt erdélyi hegyekben vagy a behavazott Pannóniában, ők is tudtak bajukban mókázni; kulacsukon én voltam a virágdísz, darabos öklükről én jöttem el hozzátok símogatásnak. Ha a magyar kultúra egyszer igazán fölszakad vulkáni mélyei fölött: a teremtó földrengés ünnepén Berzsenyit kell idézni; ha igazán kertország lesz, Csokonai szobrára tegyük le az első mandulaágot.

Kazinczy s társai a francia forradalom világtalan féltékéjén éltek. Napóleonnak ide csak az árnyéka ért el: a szent szövetség. Amikor Európa magjai a nagy restauráció alól megint kihajtanak: nálunk is egy egész más, magyar eredetiségében sokkal nemzetközibb ifjúsággal lendül fel a huszas évek végén a reformkor. Homályos, elhagyott műhelyükben Kazinczyék csak «másoltak», de a másolatban akaratlan is ott imbolygóit a sors, mellyel magányuk összezárta őket. Ezek a társaságokba verődő, a kultúramegalapozás után a kultúraszervezésre vállalkozó fiatalok könnyebben kapták Európát s fűgében csinálták a magyarságot is. Vörösmarty, a vérmérsékével a mélytömbre emlékeztető, közrefogták, lóra szíjajzták s elröpítették magukkal. Nagy roham volt,

a legszebb és leghatásosabb, amire emlékszünk, de nézzük a nyelvet, a modort, a lelkesedést. Csaknem teljesen a magyar alluviumból élt. A tizenkilencedik század egy nagy szót dobott oda a nemzeteknek s a magyar ott hagyta azt a messze utalót, a kultúra mélyösztoneire hivatkozót, amit Berzsenyi és Csokonai mutattak neki s rohant a szó után. Nem is lehetett máskép, egy önbizalomra kapott kis nép nem lehet különc a népek közt. S a tizenkilencedik századnak ez az első fele, melyben a német idealizmus nedveit s a francia forradalom szép káprázatát nem szívja fel egészen a kapitalizmus hajszája, a magyar-nak otthonosabb is még, mint a második. A gazdasági forradalom és a szabadság forradalma itt még szép munkamegosztásban lépdelnek, egész negyvennyolcig, mely a nemzeti forradalmakat mint dolguk végzett ócska mókákat lejáratja s a nehéz tőkés műnek állít neki királyokat és forradalmárokat.

A két magyar vezér: Széchenyi és Kossuth a kora tizenkilencedik századnak ezt a két forradalmát képviselik, Kossuth csak a Habsburgok ellen, Széchenyi önmaga ellen is. Nem tudom, hogy annak, aki olvasta Adam Smithet, mi a véleménye a Hitelről. Én flagelláns műnek tartom. A közgazdaság itt nem okos eszköz érdemes munkához, hanem önöntermészetünkre hulló ostor. Én hívó vagyok, de az életnek ma nem hit kell, hanem a hitel — jajgatta ez a könyv a két szót, okoskodásaival összekapcsolva, s öngyötrő hangjában újra s újra szétválasztva. Angliában jártam, Anglia boldog. Ha élni akarunk, azt kell csinálni, amit Anglia. Rákényszerítem a magyart a közgazdaságra, rákényszeríteni magam, hogy

a közgazdaság apostola legyenek. Széchenyi — természetével — a magyar mélyföldre van beásva, fejével a rohanó század után fordul. Tragikuma az egész magyarságé, mely fölébredt s a világ valami egészen más munkát vár tőle, mint amire fölébredt. Természetes, hogy rémlátó lett; természetes, hogy rémlátásai igazolódtak. A kapitalizmus az ellentét kígyószemével bővíti őt. Széchenyi tudta, mert rettegte, hogy a két forradalom közül csak ez a fontos s azt is tudta, magából, hogy alul maradunk benne. Egész kísérlete: egy memento; dobjátok félre a szájhősöket s erre készüljetek.

Széchenyi mellett Kossuth a szerencse gyermeke. Eötvös, Petőfi és ő, hárman a magyar alluvium óriásai; kivételes magyarok, akik ott-hon érezték magukat az időben s műveikben természetük ép mását szerethették. A világ nyílik, az ember emelkedik, a népek szabad polgárai lesznek az emberiségnek s az elnyomottak szabad polgárai az államnak. Fény és sötétség harcában a nemes szív helye nem vitás, Isten serkentő szava oly csengő, hogy nem lehet félreérteni. Magasan a nyugtalanító mélyrétegek fölött, de egész Európa hangulatától nógatva s emelve, hármójukkal rohan bele a reformkor: negyvennyolcra.

Negyvennyolcat bűn lefitymálni: ez a legtöbb, amit a török idők óta a magyarság tett. Negyvennyolc ingadozó, itt-ott karrikatúra forradalmi közt a magyar az egyetlen, amely lábön maradt. Milyen nagy előzmény után, milyen férfi-állományból lehetett egy frissen született s létében fenyegetett államot hetek alatt államférfiakkal, hadvezérekkel, katonákkal, iz-

gatókkal kistaffirozni s körülstromoltan fenn-tartani! Gondoljuk el a mai reformifjúságot hasonlító helyzetben — osztrák, orosz nélkül. A Nagyidai cigányok kétségbeesett humorát megengedhette magának az a nemzedék, amely gúnyjával maga fölött esett kétségbe. Jövő' nemzedékektől negyvennyolc csak azt a csodálatot követelheti, melyet a kortárs világ akkor az egyszer megadott. Elbukni így: nem bukás; negyvennyolccal sem veszítettünk el semmit visszavonhatatlanul. Negyvennyolccal nyertünk: egy magyar mitológiát. Ez a mitológia, igaz, csak a magyar alluvium mitológiája, de az egyetlen, melyet használhatunk. A nagy vereség negyvennyolc után jött; amikor a tőkésrend óriási duzzadásában teljesen lemaradunk. Nem is Magyarország maradt le, hanem a magyar az országában. De mielőtt ez megtörtént, volt egy sötét, sorsábanező éleltszakunk, melyben a magyar kultúra mély-ösztöneitől háborgatott lelkek találtak meghasonlásukhoz szavakat. Azok, akiknek Eötvös, Kosuth és Petőfi kora idegen volt: Kemény, Arany és Madách.

Az új Európa Magyarország előnyére változtatta meg a reményések földrajzát. Tudja-e vállalni — kérdeztük — a magyarság ezt az új kívánatosabb s többrehívatott országot, megvannak-e az erényeink, melyek a földünkkel alánk írt szerepet betölthetik. A magyar kultúra három nagy színfoltja: Régi Magyarország, Kazinczy-kor, reformkor, megadták rá a válasz igenlő felét. A magyar elakadt kultúra, a történelem belefojtotta azt a rábízott s csak rábízott mondanivalót, melyet a nyugati népekből sorsuk fényes óráiban kiszorított. Megújhodása

e mondanivaló fölött indult s a tizenkilencedik század még följebb rántotta. E századot a magyar természet csak könnyebb, boldogabb felével tudta követni s azzal is csak egy darabig. A magyar kultúra a század végén sokkal messzebb volt önmagától, mint az elején Csokonaiban és Berzsenyiben. De ha messzebb volt is, megmutatta iramát a reformkorban. S egy új, most már nem alluviális hőskor számára ott van az irány Berzsenyiben és Csokonaiban. Ez a két költő, amilyben néma volt egy századon át, olyan beszédes az új Európa küszöbén. Egyikük a magyar szellem nagy igényét jelenti be, a görög mesternél, az eredeti tanítvány szerepére, a másik a görög tanítás szétoszlását ígéri egy föld és szellem fölől kivirágzó kertországba. Sorstanulságával a tizenkilencedik század minden nagy alakja közvetve vagy közvetlen mellettük szól, Ady óta a magyar szellem java munkása ösztönösen nekik építkezik. Ha a nagy sorsalkalmat, melyet Európa felénk tartó növése kínál, ez a gátolt, fel-felszakadó, majd szégyenkezve odvába bűvó kultúrhajlam időszerúsége önbizalmában új államalapításra tudja kihasználni: a magyarság nemcsak hogy megállt, de példát is adott. A reményesség erre, sajnos, kevés. Időszerű kultúránk olyan példátlanul időszerűtlen társadalom vaskérgébe van zárva, amelyet belülről, ma legalább úgy érezzük, formálhatóvá olvasztani nem lehet, szétolvasztani csak a «világkohójában».

A magyarságot Mohács óta ért legnagyobb csapás, hogy középosztályát a kiegyezés után elvesztette. Voltak hivatalnokok, orvosok, ügyvédek, iparosok, volt fej továbbra is, de ez nem tartozott a testhez; belőle ólt, de nem neki gon-

dolgozott. A magyar középnemesség valami középlény volt hűbéres nemesség és a polgárság közt; véreben nemes, szerepében az, ami nyugaton a polgár. A polgárosodás, remélni lehetett, e polgár-nemest polgárrá neveli át. A reformkorszak élén valóban ez a polgári érzésű közép-nemesség jár, mögötte az ősi udvarház s előtte a francia forradalom eszményei. E kétlakóság volt a nagysága, ereje: a föld hitelével volt reformer. Utolsó próbáját ez az osztály az abszolutizmus alatt állta meg. Attól fogva merevszik, zsugorodik, de kormányoz még ma is. A kiegyezés új, dagadó magyar királyságának nagy hivatalnokrendre volt szüksége, nem afféle gazdálkodó megyei tisztviselőkre, hanem rendes, ügyirat-tologató bürokrátákra. A középnemességnek választania kellett föld és hivatal közt s annál könnyebben választhatott, mert a föld Bach s a jobbágyfelszabadítás óta úgyis futott alá. Az állam, ősi jusson az övé volt, s ő a legbiztosabb övét szállta meg, az íróasztalokat. Rákos beköltözött a kancelláriába. Az íróasztal megtanulta az eburafakót, a nemes pedig elkapta a kedvetlen hivatal halott szagát. Amikor Európában s nálunk is a polgárság duzzadva s magát megsokszorozva vállalta az új nagy építmény — a tizenkilencedik századi állam — felhúzását, a reformkor magyar középosztálya ennek az államnak a legdohosabb és legzüllöttebb részébe veszi be magát s hagyja, szívjon a szükséglet új építő középosztályt, ahonnan tud.

Az élet fontos, új övei mások kezébe kerülnek. Az új magyar kapitalizmust a bentről lábrakapó, kintről betóduló zsidóságnak adja albérltetbe, tudománya, irodalma, a szabad pályák a nagyobb

jövedelem nemzetiségére áttérő sváb, tót beolvadókól hemzsegnek. A pótlás onnan a leglassúbb, ahonnan a legtömegesebbnek kellene lennie: a parasztságból. A parasztból lehet gyári munkás, villanyoskalauz, finánc, úr ritkán. A jobbágság felszabadult, de szívós nagybirtok, elmaradt földmunka, igazságtalan adózás és nem kis mértékben a négyszázéves jobbágyelnyomás bizalmatlansága — a szomorú és konok parasztautarkia — lenyomta a parasztság fölhajló erejét. Egy négyezer lakójú gazdag faluból 1910-ig alig három-négy parasztfiú szívárgott fel a középosztályba. S ha ősei jobbágszüvege nélkül, de süvegelő alázatával a nyakában a sivárodó úri társadalomba belépett, hamar megtanulta, hogy paraszt voltát takarni s nem fitogtatni kell, ha másból nem, hát az urizáló parasztot a romlatlanság szent nevében kigúnyoló szindarabokból.

Látszólag pompásan vágott minden. A vonat fűtyölt, az új gyárkémények füstöltek, a külső körút után jött egy még külsőbb körút, a lélekszám esztét vesztve szaladt fölfelé: a hivatalnemesség akadémikus tagjai őrizgették a hagyományt, zsidó költők atillát öltöttek és vörhenyes sváb fejek fűjták asszimiláló erőnk dicsőségére a tárogatót. S ez az asszimiláló erő nem is volt egészen ostobaság. A hivatalnemesség tekintélye óriási; a jövevény az új összehevenyészett társadalomban az ő szilárdabb szokásaihoz igyekszik alkalmazkodni. Az osztály hatalma, ereje fogy, de életformáinak a befolyása általános; magához züllesztí-véníti a fiatalabb csoportokat is. Széchenyinek és Kossuthnak ebben a világban már nem kellene a két forradalom bajnokaiként párbajozniuk. Tigris és Eufrát rég összefolyt itt

s már el is nyelte őket a szólamok tengere. Az osztrák császárnak azért van birodalma, hogy helyettünk is törje a fejét, az európai föllendülés pedig majd csak bepréssel hozzánk is érdemelten, érdemtelen, annyi jólétet, amennyi ahhoz kell, hogy bor és hájaspogácsa mellett lehessünk negyvennyolcasok. A monarchia népei közt egy sem nézett több derűvel a jövőbe, mint amelyik ellen a többiek jövője összeesküdött.

Az új középosztály különböző csoportjai közt a hallgatag hatalmi kartelt a legéletfrissebb, a zsidó polgárság törte meg. A tiszteletudáshoz kell valaki, akit tisztelni lehessen s a zsidóság, mely látta sírba tenni Deák Ferencet, aztán látta Aranyt, Kossuthot, a legvégén a kicsiny, elszenilisedít Gyulai Pált is, egyre kevesebb tisztelnivalót talált ott, ahol apái álmukban sem mertek tiszteletlenek lenni, ő szállította az országba a kávé és a rizst, lassan a műveltségnek és a haladásnak is ő lett szállítója. S ha ez a műveltség nem is volt prima árú s a haladás egyszer már leöntött, újra illatosított tea: mégis csak az európaiság önértetét adta meg egy fölülkerekedésre a hosszú aluliéitől különben is hajlamos rétegnek, épp akkor, amikor az európai lecke alól ez a satnyuló középnemesség — egypár kivételtől eltekintve — felmentette magát. Hisz ezek «elmaradtak» — alakult ki a pesti haladó közérzetben a megvetés és a rohamkész önbizalom. Ilyen nemesség mi is tudunk lenni, ezek megérdemlik, hogy kinyomjuk őket. A magyar beltörténet főjelensége a század első két évtizedében: a zsidóság rohama az államnemesség állásai ellen. Ezt a rohamot, természetesen, nem szabad egyének összeesküvésének elképzelni.

A nagy csoportáramlásokban az egyén kis magán célokkal, haszonnal s eszményekkel vesz részt. «Én melléjük álltam a nagy magyar tehetségnek, akit ők elnyomtak». «Én jobbakarója vagyok a magyar munkásságnak, mint a bennlakó urak». «A latifundiumok vesztik el Magyarországot, én ellenük küzdök». «Többet tudok a magam szakjában, mint ők; azért ne lehessen egyetemi tanár, mert zsidó vagyok?» «Mint szabadkőműves, én minden felvilágosodott embert támogatok». «A magyarság hálás lehet nekünk, hogy ipart és kereskedelmet csináltunk nekik». «Művelt ember nem antiszemita, a vérvádcsináló sötét alakokat nem a zsidóság, hanem a haladás érdekében kell a társadalomból kiégetni». Egyik öngizálás sem érzi támadónak magát, sőt mértékletesnek s szerénynek: az egész együtt mégis egy hatalmas roham, meg kell nézni, hogy csapkodja az olyan közepszerű gátat, mely mégis csak kőből van, mint Tisza István.

Hová vezetett volna a zsidóságnak ez a rohama az államért tizennyolcon — tizenkilencen túl, a kérdés izgató — időszerűségét sem veszítette el teljesen; de ma már lehetetlen rá felelni. Nem most történt volna először meg, hogy egy beszivárgó nép fölülkerekedik s új alkotó nemessége lesz egy megállt kultúrának. Így készítik elő Sumer századok során beömlő sémitái Agadé, majd Hamurabbi fényes birodalmát, — így lepi meg s dönti anarchiába egy másik szemita faj, a Hyksosok — Egyiptomot. Fáradt népek kivülről szívnak magukra új kormányzóréteget s sokszor igenis a «leigázottnak» válik ez hasznára, s a leigázó áldozza fel a maga nemzetiségét. Tizenyolc — tizenkilenc azt mutatja, hogy a mi

szemitéink inkább a hyksosok örökében jártak. Bomló nép bomlasztani jobban tud, mint uralkodni. Van benne valami az ideges asszony éleseszűségéből, aki bárgyú férjét agyonbírálja, de amikor özvegy marad, családfőnek rosszabb annál is.

A «hogyan lett volna» persze nem érdemes most már vitatkozni. A forradalom a középosztály nem-zsidó csoportjaiban is fölcsiholta a harci kedvet; bőrrre ment a játék, s nyúzni ők is tudtak. A népet, a szenvedő kritikust a kabaréforradalmak mellé állították s a kartel-bontókat egy alapos lökessel a tőkésrend belső udvarára hajtja vissza. A hivatalnemeség a lobbanékonnyabb, az ő fiait tüzik fel a darutollat, a beolvadók a szívósabbak, különösen a sváb, századok alatt - nem hiába szokta meg a faji közelharcot. Az ellenforradalom első lázában az új trianoni térkép előtt felködlik valami, hogy bennünk, az ország szervezetében a hiba. Keresztényszocializmus és földreform a hirtelen jelszavak — de aztán kezd megint mindenki önmagához hasonlítani, a győztesek megszállják a kiürült állásokat, a hivatalnokokhoz hivatalt gyártanak, bankra és iparra keresztény igazgatókat vetnek ki hadisarcul, s élvezik a törvénybe iktatott vagy törvénybe nem iktatott numerus clausust, a szabad verseny után a szabad versenynélküliséget. Restauráció ez minden téren. Visszajött nem a tekintély, hanem a tekintélytisztelet elve, nem a hazaszeretet, hanem a Területvédőliga, nem a vallásosság, hanem az egyház, nem a munka, hanem a munkapárt, nem a szellem, hanem az ellen-szellem. Könnyeket sírtunk, hogy a Habsburgokat nem hozhatjuk vissza. Ha a török Belgrádban ül, talán még őt is restauráljuk.

A «nem, nem, soha» minden területre érvényes jelszó. Nem vesszük tudomásul az új határokat, nem kérünk a népboldogító utópiákból, nem ismerjük el a nagy művészeket, nem engedjük be a zsidókat az egyetemre. Nem, nem soha! De mi: Igen, igen és rögtön? Igen, igen és rögtön: új sok íróasztal, új sok hitel, új sok egyetemi tanár és természetesen — új sok adó. A kormányokat itt nincs mit vádolni. Maga a társadalom volt ilyen: Bethlen éppúgy a *legkimagaslóbb* alakja volt *ennek* a társadalomnak, mint Tisza a háborúelőttinek. S amennyivel furfangosabb, kisebb, jelentéktelenebb ő Tiszánál, annyival volt ez a társadalom merevebb, tunyább, romlottabb a háborúelőttinél. A középnemesség behúzódik az államba, új csöcselék-középosztály alakul: Andrássy és Tisza Kálmán kora. A zsidóság felbontja a kartelt, megrohanja a középosztály másik felét: Tisza István kora. A másik fél visszaül az államba és sokágú szívótárcsát csinál belőle a maga kényelmének: Bethlen István kora.

Pedig ha valaha, most lett volna szükség szemre, fülre, leleményre és hajlékonyságra. A háborút talán elodázhatták volna, Magyarország felbomlását nem lehetett elkerülni. A határok szaladhattak volna másutt, a viszony a határontúliakkal lehetett volna más; azt, hogy a régi Magyarország szétessék, nem a nemzetiségek gyűrüje, hanem a tizenkilencedik század kívánta, melynek a nagy háború bontotta föl a végrendeletét. Az önrendelkezés, az egy nép = egy ország elve: töredéknépekre esztelenség. De a tizenkilencedik század élén a nagymúltú nemzeti államok jártak, természetes hát, hogy a kicsinyek és a multtalanok is hozzájuk akartak hasonlítani.

Csak az alkalom kellett s kiruccantak a fáradt kottlós: a Monarchia alól. A régifajta «birodalmakat» (német-római, török, osztrák-magyar, orosz) ez a század sorra lebontotta s a kis népek terhes függetlenségére bízta, hogy a birodalmi gondolat tal valamilyen új alakban megbarátkoztassa őket. De ha a felbomlást nem is kerülhettük el, igen sok függött attól, hogyan viselkedünk, milyen útnak vágunk a felbomlás után. A múlt mindig tekintély, mégha gyalázzák is. S e területen Magyarország volt, legyőzötte is, múltja révén az arisztokrata. Megmagyarázhatták, hogy mért nem tisztelik, annál jobban tisztelték ösztönükben. Erdélyiektől hallom, hogy ott még néhány év előtt is volt a románok közt egy sznobizmus a magyarok felé. A magyar kultúra e környező népek előtt nem ismeretlen. Izgató értékeinket még ma is jobban számontartják, mint az itteni uralkodó osztály. Ezzel a tekintéllyel egy megújbodó és ruganyos Magyarország e zavaros, de számunkra legalább tiszta új helyzetben előkelő szerepet találhatott volna, ha annak a távoli birodalomnak az eszméjét vállalni tudja és meri. Mi azonban tizenöt éve mást sem teszünk, csak a tekintélyünket koptatjuk, középeurópai szerepünket hasogatjuk. Két nagy feladat várt ránk: beengedni a magyar nemzetbe a magyar népet, mely új középosztályunk jóvoltából megszubb volt e nemzetől, mint a súlyos keleteurópai jobbágyság vagy a török hódoltság alatt és úgy forgolódni az új Duna-népek közt, hogy az elszakított magyarságnak életet, magunknak pedig kedvező helyet ügyeskedjünk ki. A «három nemzedéken» át fogyasztott magyar vezetőréteg azonban nemcsak e feladata megoldására volt képte-

len, de a megértésére is. Csupa elszigetelt istencsapást láttunk magunk körül: Clemenceau-t Trianonban, Ferdinándot Kolozsvárt, lakásínséget Pesten, sziket az Alföldön: de e sok külön csapást nem tudtuk egy sorsnak látni, s mint illet, sorsunkba foglalni. A török igazán özönvíz volt, de a megokolás (büntetés), a magyar szerep (Európa pajzsa) s a magyar védelmi modor (Erdély) egy nemzedék alatt elkészült Mohács után. A háborúutáni helyzet egy század kemény, de következetes munkája volt bennünk és ellenünk és sem megérteni, sem mozdulni benne nem tudtunk. Kifelé a határon túli magyarságot kockáztató, színvonalunkat eláruló irredenta szónoklat: befelé gipszágy mindennek, ami mozdulat, gondolat, reform. A másfél évtized alatt egy dolog erősödik csak állandóan: az államgépezet. A háborúutáni hiteláradat lehetővé tette kitarozását és túlszabását: — jött a válság, a kölcsönzött jólét kifolyt alóla s ő itt maradt régi méretében, éppen csak hogy sovány kecskét szítt kövér ökör helyett. Már a nagybirtok és a nagytőke, a két uralkodó társ is csak úgy tudja tartani magát mellette, hogy becsent képviselőivel kedvezményeket csikar ki tőle. A nép, akinek nincs képviselője, jobbágyőseit irigyeli.

Egy nemzet: az egészért felelős vezetők s a vezetőkkel az osztályharc ellenére is együtt menő, együttérző egész. A magyar hivatalnoknemesség már ahhoz is merev, hogy felelősségét érezze; az egész pedig rég elfordult tőle. A határontúliak megszokták, hogy az Anya-Magyarország meszszebb, mint Julián magyarjainak Buda, munkás-ság és a zsidóság dacos néző, a föld népe pedig lehorgasztja fejét s megkezdi az értelmetlenül élők, a

fölfelé látók s lennmaradók sztrájkját: nem szül. Az egyke a magyar parasztságnak épp azt a részét pusztítja, amely a középosztályhoz legközelebb esik. Nemcsak népritkítás ez, de a nemzet két része közt ollócsapás. Táblabíráink oszlopos tornácáról valaha oda lehetett látni a jobbágyházra. Ez az olló tökéletesen metsz: fölötte a bürokrata, alatta a fellah.

Hogy milyen kérges, mozdíthatatlan ez az egész társadalom: legjobb példa rá az utolsó hónapok hangos reformja. Eljutottunk végre a kórisméig, szétfut a beteg országon a gyógyítás szándéka, gyógyulás reménye s mi lesz az egszéből? Kortesjelszó, két dudás közül az egyik hátán bot. Tizenöt év lassan gyült reformszándéka sült . ki ebben a reformban s ekkorka szikra volt az egész, még csak felháborodás sem maradt, érdeemes, utána. S ezen a kérges társadalmon át kellene a mi akadozó kultúránknak föltörni? Ezt egy új államalapításra befogni? De hát hol van ez a kultúra? Kinek az agyában, munkájában pislog? Pislog-e igazán, vagy csak retinánkon káprázik még ellobbant lángja?

V. ÍRÓK A HANYATLÁSBAN

Az új magyar irodalomnak rossz a közérzete. A múlt század végén tüdőbetegekkel, kverulán-sokkal, örültekkel és öngyilkosokkal kezdődik. Akik kivágják magukat a közös mélabúból, nem fölfelé csapnak, a könnyű alkotó derűbe, hanem oldalt: az ázsiai egykedvőségbe, a csillogó latin megvetésbe, vándorúton az új Európa látványai elé. E rossz közérzettől csak az szakadt el féligmeddig, aki a közérzet forrásától a lélekgyötrő helyzettől is elszakad, vagy az életöszton elhitesi vele, hogy elszakadt. Akik kiszolgáltatják magukat neki, azonban az üde vér meg-alvad, Apolló kisebesedik. A sors-látó szellem: e hatvan-hetven év alatt minden győzelemre szánt hevével csak tragikus lehetett itt.

Vajda és Péterfy — az elsők, akikben a modern író a maga állapotára ismer — már ebben a rossz közérzetben merülnek alá, Vajda átkozódva, Péterfy hosszú diszkréción után egy revol-vergolyóval. Egyikük sem volt olyan óriási alak, hogy egy hanyatló korban már méretével is magára kellett zúdítania a tragikumot. Vajdának a negyvennyolcas honvédnek egyetlen vétke, hogy nem a negyvennyolc jelszavát hajtogatta, hanem vérével és emberigényével maradt hű hozzá. Ha húsz évvel előbb születik, nyugodt másodcsillag lesz, ez a sekélyesedő idő körülvágta, mint kő-

bányákban szoktak egy-egy mélységmutató oszlopot, melynek a tetején még az eredeti talaj füve leng, magánosan. Vajda hű különc lelkében a Petőfiék emelt támadó közérzete sulykolódik az új irodalom átkozódó balközérzetévé. (Mivel a vers lényegében: közérzet, természetes, hogy mint verskészítő is Petőfi s Ady közt átmenet.)

Vajda a süllyedő korszaknak arról a partjáról zuhant le, mely az elődöket az utódoktól választotta el. Péterfy az oldalsóról, melyen a magas Európa felé igyekezett kikúszni. Előkelő scolaire, aki Petrucchio száraz humorától szikrázó színes bírálatok után, komoly, akadémikus-külsejű tanulmányok mélyén reszketteti fogékony és érzékeny szellemét. Ő tiporja ki a modern olvasó útját a nagy irodalom, Kemény, az angolok, Dante s a görögök felé. Nincs benne semmi forradalmári a színvonal forradalmán kívül, de ez elég, hogy halálra ítélje. A halál persze sokféle áluton jön egy író felé: Vajdánál nő, sikertelenség, Péterfynél idegbaj, anyja halála, — de a nyomorékság kivételes súlyos eseteitől eltekintve — ezeket mindig az egész helyzet, a sors küldi felénk a láthatatlan konfliktus megszemélyesítésére. Vajda és Péterfy egymás mellett j éppe olyan két sorstól előrerajzolt alak, mint Berzsenyi és Csokonai. Azok kultúránk nagy «virtuális» útját rajzolták elő, ezek a tragikus valódit, amelyen a magyar helyzethez vagy a nagy Európához szító modern írónak járnia kell.

A magyar szellem Bessenyei óta sosem volt dermedtebb, mint apáinknak ebben a visszasírt boldog Magyarorszáგában, mely Zilahy Károlyt, Tolnait, Beviczkyt, Vajdát, Péterfyt betemette. A zsidó előretörés ezután szinte «tavaszi szél»

magának a magyar írónak is. A szellem mozgás, s most legalább mozgunk. Van egy vezetésre törő réteg, mely meg tudja becsülni a kiválóság szövetségét s van annyi ősi alázat benne, hogy azt, ami e szövetségben megalázó, nem érezteti. A zsidóság nemcsak előretör, de emelkedik is. Az első ügynök-műveltségű, másodkézből radikális, ordenárén haladó és kiszjózsefesen magyar íróraj fölé egy tanultabb, ízlésesebb, a magyar hagyományt értve tisztelő s így a maga külön helyzetét és hivatását is világosabban látó második emelkedik. A Hét mellett ott az új folyóirat, a Nyugat, s ebben egy szerzetes-jellemű, a magyar irodalomért író voltát feláldozó szerkesztő: Osvát Ernő. Az írókat összefűző természetes rokonság: a színvonal, a Nyugat kishajójába csakhamar minden számottevőt behoz, azokat is, akik nem is annyira a Nyugatbeli, mint Nyugat-körűli haladástól ösztönösen idegenkednek. A Kosuth leckéjével belénkivódott nagy humanista érzés (nem a származást nézni, hanem az embert, nem az ösztönt, hanem a szándékot) testvériségnek érzi, ami tulajdonkép szövetkezés. Vége is egy új Magyarországról van itt szó, mely magyar proletárok százezreit dobja a májusi utcára s a magyar parasztot akarja a nagybirtok szorításából kiszabadítani. A maradék gyanút és nyugtalanságot elnémitja az érdek: a főka úszni akar, az író írni, az isten parancsolta neki, hogy ott legyen, ahol víz van és hal. Valami rossz közérzet azért ott lappang minden szív alján. Külsőre: gyönyörű mozgalom. A forradalom minden nappal közelebb, az új Metternich, Tisza minden nappal gyűlöltebb, s mégis, érzik, hogy az egész nem az igazi. A mozgalom halad, az írók írhatnak,

de a közérzet — a művek, a tanúk — változatlanul rossz.

Ady másfél évtizede a zsidó előretörés idejére esik! Nagyvárad, az új intellektuel-hódítók ki-repítő fészke látta ifjúságát s a Nemzeti Tanács hozza el halálos ágyához az októberi forradalom üdvözlését. Műve e nélkül az előretörés nélkül elképzelhetetlen! Ez bátorította bátorságát, ez szegődött merész különcségei mögé: a sorslító köré a tömegek melegét öntötte, a vatesznek megadta a bizonyosságot, hogy valóban egy ország füléhez beszél. Ady nem volt szerzetes, mint a Mallarmé-féle különcök, ő a szép asszonyok mohóságával kívánta a csodálatot s kereste az elbájolás alkalmait. Kórus kellett mögé s ezt a zsidóság állította ki, parádésan, mint az attikai falvak a tragédia kórusát. De ez a kórus sosem tévesztette meg őt a lényegesben. A magyar irodalomnak nincs olyan sorslátója, mint ő.

A gyanútlan magyar Oedipus mellett ő a laosi bűnt tudó Thyresias. Thyresias, aki Oedipus is. Nemcsak a millenneumi fény alatt látja meg a rothadást, de érzi azt a régibb ártatlan vérbűnt is, mely kultúránk mély ösztöneitől szakított el. Innen nagy vonzalma a régi Magyarország a protestantizmus, Csokonai felé. Ahogy Vajda egy áttelelt negyvennyolc, ő a századok előtt elaludt s most újra fölébredt (bús krizantém-fürttel ébredt) Eégi Magyarország. Ezért látja a pusztulást. Ő, a magyar (az, amit a magyar kultúra mondani akart) s ő fogyott el e föld felhígult söpredékében. A halottak seregéből elmaradt Boland ő, aki a soha föl nem támadók után fújja e ronceváli völgyből megszorítottan a kürtöt. E kürt hangja s alatta a kétségbe-

esett tüdő, a legnagyobb, amit e század magyarja hallott. Itt, egyszer, kultúrájuk mélyhangja sírt versek százain át: ütem, dikció, képlátás, amilyen új, olyan régi. Mint az álomban, gyermekkorunk traumája, gyönyöre forr össze benne, új néhány óras gondunkkal, fájdalomunkkal. Ha Berzsenyi az ég tűzét lopta le, Ady a föld tűzét bukta fel vulkáni természetében. A titánok szomorú, földbe vert fajából való ő, közérzete nem a biztos cél felé törő hősé, hanem a nagyságában fel-felhorog, el-elbukó szörnyetegé. Muszáj-Herkules! Nem a rábizott, világos feladat, hanem egy alacsonyabb csöcselék lármája, káröröme ugrasztja föl gigászi erőmutatványokba. Meghálnék, de nem tudom itthagyni hullám a hitvány elföldelőknék. Egy legnagyobbra szánt természet pompázó, kétségbeesett tüntetése, tanúsága önmaga mellett az élete: Öda egy szomorú emberhez: önmagához s Labdakida-dráma egy nép fölött. Emberi és magyar dokumentumnak páratlan s jóslatnak irtózatos. Még hadi riadói is gyászindulók. Megkönnyebbedés elbuknia. A csapást szimatoló ember sokszor szinte megtisztul, fel-emelkedik a rettegett csapás borzalmában; így menti fel a hadakozó Adyt a háború, melyben ő minden rossz sejtelmének megjött, véres ünnepet látja.

Ady nagy bizonyágtétele a múltban és népben elmerülő Régi Magyarország mellett nem volt egészen elszigetelt. Ahogy a tizenkilencedik század híguló varázsa veszett, másokban is megmozdult a honvág a nagy, alluvium alatti mélyebb magyarság után. Móricz Zsigmond a naturalizmus programjával, de hatalmas szemmel és ábrázolóerővel kutatja fel a fogyó magyar

életet a vidéki középnemesség lápszigetein, a magyar paraszt merev magányában, majd a történelmi Erdélyben. Aminek Ady a lírai parádéz-tatója, Móricz az ihletett s szorgalmas néprajzosa és gyűjtője. A zenében Bartók és Kodály kutatják fel a tizenkilencedik századi hordalék alatt a népi őseret s hozzájuk tartozik a fiatal Szabó Dezső is, akinek Berzsenyi és Eötvös tanulmányai s hatalmas nyelvkészsége a régi és a tizenkilencedik századi Magyarország legjobb hagyományainak az összekapcsolását ígérte egy hősdobbantású, céltudatos természetben. Nyelvben, ábrázolásban, a magyar lényeg megértésében új szak kezdődik. Ami a negyvennyolc felé siető, s arra visszanező évtizedekben egyszer-egyszer kivételes helyen, Arany balladáinak a hangulatában vagy Kemény töprengéseiben nyilait fel, most Ady nagy jele körül félig ösztönösen, félig tudatosan ásnak rá többen is, mint régi erdők kősenére, melyben századok magyar melege halmazódott fel.

A magyar író idegenül kissé a haccacárában, melynek át kell engednie nevét, ösztönösen is mélykultúránkhoz húzódik közelebb. Még azok az írók is, akik inkább a Péterfy, mint a Vajda útját vállalták és Európát másolják alkotó fordításokban s iskolázott eredetiben: régi magyar művészekre emlékeztetnek; Csokonaira: Tóth Árpád; Kármánra, Daykára: Kosztolányi s egy vibrálóbb Vörösmartyra Babits. E művészeket az ostoba ellenforradalom később azzal vádolta meg, hogy a zsidóság bérencei voltak. Az igazság: a zsidó előretöréssel szemben egyedül ők termeltek számbavehető ellenanyagot. Tisza megkeményedett puritanizmusát a zsidó befolyás könnyen körülfolytá; ezekből az írókból azonban egy má-

sik fluidum terjedt szét az országban, mely a fogékonyakban a magyarságot feldelejezte s az érték-tisztelő zsidót, legalább szellemiekben, alkalmazkodásra bírta. A millenniumnál tudatosabb magyar ifjúság s a magyar kultúrába a régi tisztelettel kívánczó zsidó elit támadt a nyomában.

Kétségtelen, hogy a Nyugatnak nincs meg az a tiszta sodra, ami a Kazinczy-nemzedékinek vagy a harmincas-negyvenes évek irodalmának. De gondoljuk el, mennyivel zavarosabb, kiúttalanabb volt magyar társadalmuk is. Ott egy rohamra vezénylő század s egy eszmélő nép pumpálta a hősiességet az íróba, itt a közelítő háború, s a külön magyar csőd táplálta a rossz közérzetet. A Nyugat teljesítménye ilyen körülmények közt csoda, mely kultúránk hatalmas ösztönző erején kívül nem magyarázható semmivel. Eégi Magyarország és a Nagy-Európa egyszerre özönlöttek vissza, alig egy tucat emberen át, az elsivárodott magyar öntudatba s még aki világosan látta is, hogy az idő zsákutcájában futkos, annak is az volt a benyomása, hogy «felemelkedőben van az ember arca».

Nagy szerencsétlenség volt, hogy ez a kiváló nemzedék, élete derekán egészen új helyzetbe került. A háború és a két forradalom egyike a ritka, éles korhatároknak. Mohács óta talán csak a szatmári béke s a kiegyezés volt ilyen — de még azok sem. Ady, ez az első felesége az Időnek, mint a thrák király első asszonya követte sírjába urát, de a többiek itt maradtak új országban, új kalimpáló égtájak közt, titokzatos sorskörök alatt. Egyetlen európai nép sem pottyant ki úgy a múltjából, mint a magyar. A kényelmes Monarchia, ahol az elégedetlen házastárs könnyű szerepét

játszotta, elpárolgott fölüle, s a forradalmak az önállóság égési sebeit hagyták rajta. Az írónak sok volt ez a sok rázkódtatás. Az alkotás újság is, s az alkotó született újíto. De az alkotó született maradi is — hiszen a múltjából, emlékezetéből él. Megnézni a világot s hozzáadni a lelkét egy alkotásban: ez az író. Az új helyzetben ahhoz, hogy a helyzethez tudjon szólni, a megnézést kellett volna előiról kezdeni. A nyolcvanas években született költő a Tiszák világára irányította be magyar és európai apostolátusát, s ha a tizenkettős zavargásokban még a maga forradalmát ünnepelte riadt distichonban, a háborút, mint az ő emberiségének a nagy sérelmét és próbáját tudta fogadni, sőt az igazoló forradalomban is kievezett a Vörös. Isten elé — a restauráció megtorpanította. Szeretett tapasztalatai és műve jogán a kor élén rohanni — de ez a sokféle, gyorsan váltakozó kor elkedvetlenítette; óvatos és gögös lett: ő végre is egy költő, akiből egy műnek kell kiszöknie, nem szajhalkodhat egy múltjával ennyiféle kornak. A művészet, jött rá, nem követheti a politikát, a művész nem járathatja le mondanivalóját a politikával.

A magyar középosztálynak, s itt az egyszer mondhatjuk talán: a magyar társadalomnak abban a néhány hónapos fellazulásába, mely a kommunizmus bukását követte, egyetlen magyar író merte belevetni magát: Szabó Dezső. Szabó Dezsőből az utolsó évtizedben, épp íróársai, panoptikum-alakot csináltak, s minden fiatalt odavezettek elé: ilyennek nem szabad az írónak lenni. Nem tudom, hogy kétségtelen eltévelyedésért haragudtak-e rá vagy kétségtelen heroizmusáért. Ideje, hogy ezzel az emberrel szemben,

amíg köztünk van s tekintet nélkül arra, hogy mi a véleménye rólunk, igazságosabbak legyünk. Semmi kétség: a regénynek az az átepozíciója, amellyel megpróbálkozott, súlyos ízléstévedés. A túlméretezett szerep tehetsége, jelleme és szelme minden rejtett hibáját kihozta, felnagyította: olvashatatlan, szeszélyes és beteg. De egy kultúra: pozitívum. Nem eltévelyedésekből áll, hanem vívmányokból. Az eltévelyedések kiküszöbölődnek, a vívmányok megmaradnak; a jó vers él, a rosszat elfelejtik. Szabó Dezső eltévelyedése ellen ma már nem kell harcolni: nyilvánvalóak; elijesztenek és nem fertőznek. A hálátlanság viszont fertőz és rútit. Annak, hogy Szabó Dezső bele mert ugrani az ellenforradalmi idők zajlásába, nemcsak vérmérsékokai voltak. Egész műve e felé a sorsalkalom felé lendítette, ő volt az egyetlen magyar író, aki a háború előtti Európában az új Európa körvonalait meglátta. A haladások, emancipációk, szabadságok és szabadosságok, hasznosságok és észszerűségek útja járhatatlan tovább; Európa a kereszténység kihűlt kályhája körül vacog, s a visszaütés a nagy kultúráteremtő állapotok, az édes közösség, az «örök banalitások» felé elkerülhetetlen. A kommunizmus első napjaiban vallomást tesz az «egész ember» mellett. Az egész embernek: családja, fajtája, mítosza van. Évő, pázró és vallásos állat. A huszadik század megint az övé. A magyarságot erre az új századra akarja szívvel, gondolattal, családteremtő, rohamozó kedvvel, mint munícióval fölszerelni. A magyar múlt egy arzenál neki, ahonnan fegyvereket kapkod ki s osztogat szét. Tanulmánya, elbeszélése, regénye hosszú agitációs beszéd. Az elsodort faluban, mely a kommunizmus derekán jelenik

meg, bátran kimondja a zsidó előretörés értelmét. Amikor az ellenforradalom zavarába beugrik, a megrémült és gondolkozásra kényszerített magyar középosztályból igyekszik forradalmi légiót szervezni. Izgató beszédeiben ő töri át a Nyugat íróit a magyar ifjúságtól eltokoló előítéletet, Ady örökségét ő menti át az özönvízen, a szocializmust és ezt az új európaiságot ő kapcsolja össze először agrárprogramjában, Magyarország küldetéséről a kis népek övében ő beszél. Fáradhatatlanul rohan előadóteremről előadóteremre s kétségbeesetten érzi, mint fagy be körülötte az átmeneti magyar olvadás. Az írók félreérthetetlen szemjátékkal adják a világ tudtára, hogy megvetendő ripacsnak tartják. A középosztály vezetői a zsákmányon osztoznak, az ifjúság bajtársi egyesületekbe verődik s a védtelen zsidókra rendez heccből vadászatot. A restauráció minden téren elnyomja a forradalmat s ő fölcsigázottan, koppánykodva esik a körülötte lévőeknek, sváboknak, papoknak, irodalomtörténészeknek, minisztereknek, szerencsétlenül keverve a hőst és a pojácát, a prófétát és az elmebeteget. Néhány év s Szabó Dezső savait a hazai lúg közömbösítette. A szellemi életben ugyanaz kezdődik, ami a társadalomban. Restauráció.

A jövő kultúrtörténésze a húszas évek könyvei közt nem fog elégedetlenkedni. Sok kiváló mű jelent meg, élő nagy írók mellett tehetséges fiatalok tűnnek fel, az egyetem nevű nekropoliszban tanszéket kap néhány alkotó tudós: Szekfü Gyula, Gombocz Zoltán, Horváth János, Németh Gyula. Az oktatás rendszeresebb, a külföldi ösztöndíjak gyakoribbak, még könyvtáraink felé is megindul, szűkebb mederben, a háborúval el-

szakadt könyvfolyam. A Bethlen-rendszer sötét-ségében művelődésünk fényesebb szigetnek látszhat, ami érték maradt, ide húzódik. Mindez igaz. A restauráció bénító merevsége azonban ezen a csillogó szigeten is rajta van. Aki kiváló: kiváló marad s csatakos, hőesős időben az ember még hívebb a fűrő-faragó szerszámaihoz, mint amikor nap és fű a szabadba hív. A kiválóak dolgoznak, de a dolguk: emlékeztetés. Szabó Dezső elpukkant, s a többiek örülnek a megmaradt műhelyüknek. Az írók visszaülnek a megszakított mondatukhoz és befejezik, a tudósok folytatják tanulmányukat. Különös látvány: a haj még fekete, az írás ízes, férfias, hatalmas s a közszellem öreg. Nel mezzo, alkotó ereje teljében mindenki megöregedett. A felbukkanó fiatalokat ez az egy éjszaka megöszült közszellem fogadja, fiatalos baráti öleléssel a váll körül s jéggel a szíven. A háborúelőttiek tekintélye óráról-órára nő (így emlékezgetőn, megállapodottan a magyar középosztály is jobban megszokja őket, mint amikor káromkodva rángatták a vállánál), s a háborúutániaknak, ha a nőző közönyben hallatszani akarnak: az ő tekintélyük alatt kell megbúniuk. Új tudós vagy író exisztencia itt csak úgy keletkezhet, hogy a régiek ajánlják — ajánlják és néha pénzelik is. A jóakaratból önkéntelen is gyámság lesz — gyámság, melyben a megöregedett közszellem védekezik.

A gyámkodó öregek és gyámoltott fiataloknak ez a furcsa szimbiózis, a huszas évek végére két góc körül telepedik meg. Egyik a Magyar Szemle, másik a Nyugat. A Magyar Szemlénél Szekfű Gyula a főgyám, a Nyugatnál Osvát, majd Babits. Szekfű Gyula nagy történetíró. Ha élő

külföldiekkel hasonlítjuk össze, nem vesz, csak nyer. Módszere változatos, nagy anyagra, sokfélül láttat rá; tanulmányai és lírája közt izgató kapcsolat; azt fedezi fel, amire mint ösztöneit igazolni vágyó embernek szüksége van; de a líra inkább fogékonyra teszi, mint elfogulttá. Szabó Dezső mellett talán még ő az, aki «Isten pénzének» a fogyását az európai kultúrában, s a magyarban különösen, észrevette. De az ő vérmérsékében ebből a felismerésből nem nagy megújító szándék baji ki; csak szemrehányó pesszimizmus. Csak a zavaros fejűek hiszik, hogy láthatártalan kalandjukkal újra előteremthetik az egész összeget. Örülünk, ha a meglevő nem fogy el, s az elgurult fillérekből valamit visszaszereshetünk. Éppen, mert a teljes, hősi megoldásban nem hisz, türelmes a rész-megoldások iránt. Európa vallásos nyomorúságának a jele: hogy az egyház elhanyagolt. Menjünk hát vissza az egyházba, nem mind, a középkor egyháza nem támad föl, csak minél többen, hogy viszonylag erősebb legyen. A magyar föld és magyar érzés partja omlik, kössük meg hát, óvatos reformmal, neveléssel, ahol (Nagymagyarország nem jön vissza) még meg lehet kötni. Az igazi vezér: Széchenyi. Ma nincs a magyarságnak Széchenyije. A vezetésre törekvő elit azért csak iparkodik Széchenyihez hasonlítani, ha az nem is lehet többé senkisé. A történelemnek az a kora, mely a részleges visszaállításokba a legnagyobb erőt ölte bele: a barokk. Szekfü művében ezt támasztotta fel a legvonzóbban s eddigi tudomásunktól a legeltérőbbben. A két forradalom csalódása, mely a liberalizmussal az országot szembefordította, e barokkösztön számára kedvező közhangulatot ho-

zott. Akik Rákóczi-könyvét lehurrogták, a Három-nemzedéknek helyeselték. A tudományos életben széttekintő fiatal tudós nem is fordulhatott csak Szekfű felé ösztönzésért. Módszerének művészi újsága, a régi felfogással szembeforduló fanyar kriticismusa példa és ellentét erejével vonzotta a legtehetségesebbeket. Az életösztön is neki kedvezett. Az átvett barokk-hajlam s bizonyos paradox öröm történelmünk fejtetőre állításában (a heroizmus kerül alul s az óvatosság felül) a fiatalnak megkönnyítette fiatalsága és érdeke összhangbáhozását egy korban, melyet maga Szekfű nevezett el megvetőn, neobarokknak. Csakhogy Szekfű és a fiatalok közt volt egy félreértés. A barokk Szekfűnek a mélyösztönébe volt írva, ő a népszerűtlenségben is kiállt érte s e restaurációs rend támogatását a «mentsük ami menthető» nyomott közérzetével vállalta. A fiatalok legtöbbször csak testétől idegen szerzetesi ruhát öltött vele magára, mely a restauráció szolgálatát megkönnyítette. Kissé meghökkentő volt, amikor a Három nemzedék függelékében épp a Magyar Szemle szerkesztője bélyegezte meg a fiatalokat, akik az öregeknek kegyért, állásért behódoltak; de végre is egy ifjúkorában a közszellemnek be nem hódolt bélyegezte meg a behódoltakat. Egy ember hatása nemcsak egyéni értékétől függ, hanem a helytől is, melyről kiárad s Szekfű Gyula, míg az ifjúság felkészültségét emelte, fájdalomtalanul tudta tenni gerincükben a restaurációkívánta megroppanást.

Sok tekintetben hasonló a helyzet az irodalomban a Nyugat körül. Az ellenforradalom kidobta az országból a zsidó elit javát s az ittmaradtakra sáncaikban lassan ráterjedt az ország merevsége,

éppen csak hogy a liberalizmusba meredtek bele. Az új Európa nem sok tápláló nedvet szivattyúzott felénk (az új víznek nem ők a halai); ha az orosz remény időre-időre össze is hozott az intellektuális ifjúságból egy-egy összeesküvő kupaktanácsot, a tömeg legföllebb a körüli lapok állóharcában vett részt a maradék bberalizmus kicsinyes védelmében. A Nyugat a baloldalnak ebben a bedermedésében elébb az Osvát Ernő kísérleti telepe lett, ő játszott mint szerkesztő a fiatalságból felvetődő változatokkal, halála után Babits Mihály vette át az egyszer már kipeparált anyagot.

Osvát Ernő nem tartozott azok közé az esztétikusok közé, akiket csak a művésztünemény alakja érdekel s közömbösek a jelenségben vergődő-emberség iránt. Igaz, hogy fiatalon is több gyönyörűséggel nézte a művészet kristályait, mint ami kikristályosodott benne, de ezzel csak esztétikus társai egyoldalúbb emberi érdeklődését ellensúlyozta nagyszerűen, ő maga is bennszótt ekkor még a korban s ösztönével érezte a mások ösztönét. Az ellenforradalom szellemi emigrációba hajtotta. Idegen lett itt, aszkéta, akit a művészet és művészek szeretető fűz csak Magyarországhoz.

A kristálylapok játékosa lett, aki szinte tünetően fordult el attól, amit ez a háború utáni ifjúság kristály lapjaiban zárva eléhozott. S a tekintélytől és egyéniségétől elbűvölt ifjúság gyorsan alkalmazkodott igényeihez. A kristálylapok időelőtt zártak és csillogtak, s a lassan bontakozó emberség közébük fagyott. A művészet, ha nincsen mögötte emberi biztosíték: a formák szofisztikája: szélhámosság. Az Osvát kezén átment ifjúság első, meglepő melegház-eredményei mögött ez a szélhámosság rombolt és bágyasztott.

Örökösét, Babits Mihályt jobban elfoglalta a maga műve, semhogy a rászállt ifjúsággal kísérletezni kedve lett volna, ő inkább a maga attitűdjét tette tekintélyével és példátlan hatalmával kötelezővé. A nyelv konzervatív, megőrzi a régit; a gondolat forradalmár, új helyzet ellen teremt eszközöket. Babits Mihályt az irodalom nyelvfele mindig jobban vonzotta, mint a gondolati. Senki sem beszélte ily tökéletesen a rászállt idiómákat, senkinek sem volt több érzéke a kifejezés színe, illata iránt. A gondolkozás hamarébb kifárasztotta. Az eleven gondolat helyébe szívesen tolt oda egy szép formulát; a sorsértő ember alakító eszmékkal rohan neki a világnak, Babits egy-egy ívonzó attitűddel vonult ellene. Háború előtt: az előkelő játékos; háború alatt: a hajszolt pacifista; háború után: a társai árulásán kesergő írástudó. Vára: a szép formák fölénye; amitől ösztönösen fél: a gondolat olvasztó munkálkodása. Felháborodva tiltakozott, hogy Adyban nagy gondolkozót lássanak. A költő csak kifejező. Befolyásával és fölényes művészetével ő az ifjúságot épp attól tartotta vissza, ami feladata volt: az új, nyugtalanító helyzet fölmérésétől, az eszmetermeléstől.

Az írástudónak szerinte épp az a kötelessége, hogy ne keveredjék el a helyzettel, hanem az örök csillagokat mutassa a zűrzavarban. De vájjon hol vannak ezek az örök csillagok, ha nem a zűrzavart megértő, sorslátó lélekben?

Nemcsak a közönyös társadalom kocsonyaleve és a fagyos megélhetésgond, de a legjobbak jószándéka, befolyása is a restauráció önkéntelen szolgálata felé terelte hát a fiatalt. Nézni, gondolkozni, ösztönből és gondolatból eszmét alkotni, az eszmét kiejteni és követni a magas képzettség-

gel épp olyan összeférhetetlennek látszott, mint a magas művészettel. Ami reális érdeklődés maradt benne, azt is elvonta a magyar helyzettől a nagy európai mozgalmak felé kacsintó szeme. Különösen az orosz marxizmus volt rendkívül alkalmas rá, hogy az illendőségből forradalmárt a magyar problémák végiggondolása és vállalása alól felmentse. Megszokta, hogy a változás kívülről jön. Amit ő változtathat belülről e merev társadalmon, szűmunka a közelgő világforradalom kalapácsapásához. Nagyobb zavarok, Oroszország előtörései idején, váratlan tünényben gyönyörködhattünk; tiszta művészek, mint mintabolshevikik tartották Moszkva felé az ujjukat.

A pesti kávéházak szorongva lesték, hogy a kolozsvári Korunk kit enged be az új társadalomba és kit rekeszt ki belőle. Az író művészetével ebben a társadalomban élt, gondosan titkolt és fel-felmutatott világnézetével a jövőben. Egyik helyen mint művész őrizkedett az eredeti eszme-alkotástól, a másikon mint a jövő társadalom tagja.

A szellem megtanult szolgálni. Szolgált a idősebbek elveit, szolgált Sztalin magyar nagyköveteit és szolgált — a másik oldalon — a restaurációt, az egyházat vagy a Habsburgokat. Az ép belyzetérés és a szorongó ösztön közvetlen szavát a kendőzött árulók kaján irigysége vette üldözőbe mindenütt.

Nem a tehetségek hiányoztak, sőt feltűnően sok érdemes tehetség jelent meg, csak kibontakozásukhoz hiányzott a tér. A háború után fellépett írók első kötetei jobbak, mint a Nyugat-kor zsengeje; hasonlítsuk a későbbit össze: a lemaradás kétségtelen. Pedig az ösztönzés most volt nagyobb, a világháború lezárt egy kort, s a törmelékei alól

kivánszorgó mint az eszmék Robinzóna tekintetű szét a magyar glóbuszon, megedzetten és magára utátán. Ott a megdöbbenő finálé tehetetlen ragadja a legnagyobbat is, itt kezdés, melyben még minden gondolatunk kicsírázhat. A magyar kultúrának különös szerencsétlensége (a társadalom merevségén túl), hogy a finálé korosztálya a kezdőket elnyomta, visszanyomta. Ha a Nyugat nagy gárdája tíz évvel előbb vagy tíz évvel később lép fel: ez az új kezdet sokkal hősi, zavartalanabb. Mohács a magyar kultúra humanista felfedezését taposta el; a szent szövetség kultúránk alapozóinak feküdt a mellére, a reformkor fellendülését a tizenkilencedik század térítette el s a kapitalizmus nyomta agyon, századunk nagy nemzedékét a háború szelte ketté; az idő varsájába vetve ifjúságát s az újra kezdőkre hajtva súlyos öregkorát. 8 e szerencsétlenségeknek mintha nem tudna vógeszakadni. A háború utáni első nemzedék lefékézetten, igaz lendület nélkül, de mégis csak elhebegte valahogy a maga mondanivalóját, defloreálta a rászállt sors-helyzetet. Az utánajövőkötől vártuk a termékeny rohamot. De az alkalom rá korán, éretlen jött. Gömbös híres reformja után mit várhatnak? A helyzet siváran változatlan, e sivár helyzet sorslátó igéi, szándékai, művei megszülettek, nekik az ismétlés, csipősebb szósszal a második felöntés, az elsőbbség vitája, a tudós-alaposság és a kifejezésbeli modorosság maradt.

«A mérsékelt csodák» ideje ez, bizony, a szeltemben is. Különösen, ha kultúránk nagy, Berzsenyiben, Csokonaiban felfénylő programjához mérjük a «csodákat». De ha a restauráció késlettette is az új gondolatok felgyöngyözését, meg is

törte a háború utániak természetes lendületét, a magyar szellemiség mégsem volt olyan tehetetlen az új helyzetben, mint a magyar társadalom. Az ifjúságnak nem volt a kutatásra, elmélkedésre szabad helye, de szolgálat közben, a kiosztott vagy megengedett feladat ürügyén mégis csak átcsent valamit abból, ami szorongatta és érdekelte. A folyóiratok fokról-fokra az ő kertjeivé válnak, sötétebb helyeken a szerkesztők tudatlansága, előkelőbbeken a tehetségtisztelet enged át a cenzúrán új hangokat. Egy-egy erősebb egyéniségnek, hogy a versenyző' folyóiratok el ne csábítsák, több szabadság dukál; a kiszolgálók különös sztárrendszere ez, mely az írójobbágság csaknem teljes felszabadításával végződik. A fogékonyabb öregek amennyire tudják, bekebelezik az új gondolatokat és művészi fogásokat, aklimatizálónak neveltjeikhez s lassan beérik egy bizonyos hatalmi felügyelettel, amilyent a hűbérvilág árnyékkirályai gyakoroltak. Ebben a lassú átszivárgásban az ifjúság mondanivalója, persze lehült, elbizonytalanodott. Közös áttörésre nem volt képes, de annál jobban megtanult a társadalom hajszálcsöveiben sajtó, kiadók, társaságok felé szétszivárogni. A restauráció zsidóverő, buta diákjait ő neveli át egy évtized alatt reformerré, s harmincnégy-harmincöt telén az ő eltorzított gondolatait hallhatjuk a Vigadó szónokainak a szájából, sőt a miniszterelnök rádiószózatában is.

E háború alatt fölserdült ifjúságra a legnagyobb hatást Szabó Dezső tette. Nem hiába volt másfél évtizeden át tanár, az előadóteremben s cikkeiben is mint hatalmas pedagógus, uralkodott a fiatal ösztönön. Minden tétele egy-egy nagy

hangulathullám is volt: ha bírált, kérlelhetetlen gúnya a minden fiatalban ugrani kész romboló démont szabadított fel a kacagás hulló láncsörgése közben. Aztán váratlan vigyázz-t vezényelt, s nyírfák és fiatal lányok libegtek álomszerűen, vagy a család kemencemelege terjedt szét vaskos áhítatban. Byronra emlékeztetett sok tekintetben; féktelen gúny a társadalom ellen, lírai áradozás a tisztaság, egyszerűség előtt. A tanító pubertása s a félig még serdülő felserdülté jól megértette egymást. Szabó Dezső az ország vérbajának nevezte az arisztokratákat, kiúzta, legalább elvben, a zsidókat, keresztesháborút hirdetett a svábok és a papok ellen s megtiporta a buta magyar középosztályt. A kritika zuhatagban ketten maradtak csak lábon: két mitologikus alak: a Zseni és a Paraszt. A magyar életnek kettejük találkozásából kellett megujhódnia. Ezt az ifjúság persze első szempillantásra belátta, s eszébe sem jutott megkérdezni, hogy a nagy mitológiai találkozó hol, milyen körülmények közt zajlik majd le. A paraszt szóbaereszkedik a másik paraszttal, esetleg a jegyzővel, tanítóval, de amióta a világ világ, sosem ereszkedett szóba a zsenivel. Az ő tilsiti találkozásukhoz gondosan előkészített terep kell s ez nem lehet más, mint a középosztály egyrészének hivatástudata s lelkiismerete. Ahhoz, hogy a mi ifjúságunk a zseni és paraszt párbeszédét megrendezhesse, első-sorban kitűnő középosztályá kellett volna lennie, mely a zsenit valóban megérti s a parasztság fölemelkedéséért európai eszközökkel küzd. A mi ifjúságunk azonban a világért sem akart középosztály lenni, különösen műveltségben nem. A zseniből ő a gőzt vette át, a gőzben a csodaparasztot,

akit csak ébreszteni kell, s ha felébredt, népmesével és őstehetséggel egy-kettőre lehengeti a finomkodó nyafka polgárokat. Amilyen feltétlen volt a kritika minden polgári életjelenséggel és művésszel szemben, olyan feltétlen a bámolat a népi lángelmék, s a parasztságunkban alvó erő előtt. Hogy ez a parasztság a százados elhagyottságban maga is megmeredhetett, s ez az őserő, ha sor kerül rá: ösközönynek is bizonyulhat, ilyenféle aggály a mi fiatalainkban föl sem merült.

Szabó Dezső tanítása s még inkább a vérmérsékéből kipárolgó gőz nagyon illő atmoszféra volt ehhez a háborútól, ellenforradalomtól megzavart süvölvény világhoz. De a tányérsipkás ifjúságból a jobbakat mégis csak ő választotta le. Az értelmesebbek követték őt, akkor is, amikor a kurzussal szembeállt s ha beteges primadonna-jeleneteitől el is fordultak, hívek maradtak a kettőhöz, akinek a kultuszát elhozta közbük: a zsenihez és a paraszthoz. Móricz Zsigmond, Ady Endre, Kodály Zoltán, Bartók Béla szent nevek a süvölvények közt s a földkérdésről társaság ankétoz társaság után. Fölhányják a földbirtokreform sikkasztását, falukutatásra izgatnak s a nép igényeit harangozzák az ellenforradalom babérain alvó középosztályban. A földankétokból érdemes munka nem kerül ki, a falutanulmányozás megáll a pesti vámnál s a nép, a nagy ködlakó, követelései nem igen zavarják Bethlent, aki nehézjárású, süvegeid parasztokat lát, ha autója átmegy a Dunántúlon. De e sok összevissza tanácskozás, lelkesedés mégis csak egy darab parázs az ország nagy lehülésében.

A háború után feltűnt első komoly tehetségek: Erdélyi József és Tamási Áron nyilván-

valóan ehhez a népi irányhoz tartoznak s több jogon, mint az ankétozók. Nemcsak hogy a népből jöttek, de hoznak is onnan valamit, ami irodalmunkból idáig hiányzott: Erdélyi értőbb tanítványa a népdalnak, mint a múlt század népies költői; az ő verse és nyelve nem alluviális, vagy legalább nem egészen az, a népdal szertartását mint utolsó pap végzi; béres haragtól szikrázó, a konkrét táj színeivel csillogó mondataiban a magyar nyelv tiszta íze jár. Tamási az elszakadt Erdély első nagy írója: a legkülönvalóbb, sötét sorsával legvidorabban szembenéző magyar szigetet, Székelyországot mutatja be költészetében, épp amikor a román tengerben alámerülni készül. Találékony, a felülkerülés módját leső, a mások együgyűségén önmagukat átlopó alakjai nemcsak a legszínesebb magyar fajtának adtak írott hőseket, de az elkerülhetetlen magyar diaszpórának is példát mutatnak: ilyen légy, ha fönns akarsz maradni.

A Szabó Dezső után itt maradt termékeny ködnek most már alakteremtő írói is vannak, akikre az irodalomértő középosztály is föl vigyáz. De a népiesség, ha Babitsra, Kosztolányira vagy a fiatal tanulmányírókra néz, még mindig csekélyértékűsége közérzetével küzd, melyet demagóg hangoskodással kell fölülmutatnia. A néphez közelebb került, de a szellem piacán akadozva beszél, akár a városba bekerült falusi. Ezt az esetlenséget győzte le Illyés Gyula hajlékony természete. Páriszt járt s a pusztán felnőtt fiú, beszél a műveltség világnyelvét és beszél a népdal feledésbe ment konvenció nyelvét. Költészetében úgy olvasztja össze a kettőt, hogy mondani valója mind a két felé érvényes; a nép felé: egy

feltörő osztály művelt szava; a műveltek felé: művelt szó a népből. Az új népiesség az ő mozgalmas, szívós szelleme révén magasabb levegőhöz, nagyobb láthatárhoz, jogosabb népszerűséghez jut. Figyel Párisra és figyel Oroszországra s kétfelé járó szemével vissza-visszanéz oda, ahonnan jött: a földre. Rugalmas forradalmár, aki nem köti oda magát egyik irányhoz sem dogmával, vagy túlzott erkölcsi aggállal; a szovjet előretörés idején marxizmusában is magyar s az ellenforradalmi szélben magyarságában is szocialista; mindig a résen a szeme s mindig van gőze, melylyel a rést tovább feszítse, ő hozza fel Fülep Lajos papházából a dunántúli pusztulás híret s egyke, telepítés, német veszély jelszavával ő mozgatja meg először a középosztály mozgásra előkészített részét. A háború utáni ifjúságnak azt az alámosó, alulról hódító, hajszálcöveken szétszivárgó elemi erejét, — s az álútjárás veszélyeit is — benne bámulhatják leginkább.

Születési hibáitól a népies irányt persze az ő kétlakisága sem válthatta meg. A huszas évek ködje ott maradt ennek az alján: sok a megállt, elakadt, zavarosfejű. Kivonulásaikon az ócska puskák komikusán ellensúlyozzák tiszteletreméltó lelkesedésüket. Minden megnyilatkozásuk mögött ott az igazság és a szociális helyzet nyomása s minden megnyilatkozásukban ott a határoltóság, szegényesség, fejleszthetetlenség. A tavalyi reformhangulat termékeny csírait jórészt ők szórták szét, de egy-egy felvonulásuk akár a Zsilinszky körül a Szabadságban, akár mint új szellemi front Zilahy Magyarországon, Nagyida örök időszerűségét hirdeti. Igazán új eszmét ez az irány alig termelt. Földbirtokreform, né-

metveszély, egyke, antiszemitizmus ott voltak már Szabó Dezső tizenötév előtti írásaiban s e népiességnek inkább csak az újra felfedezés, meggyőzőbb tálalás, költői szemléltetés dicsősége maradt.

A népiesek csatazaját és előnyomulását a fiatal írók másik, kétségkívül műveltebb része leplezetlen megvetéssel nézte. Ez a megvetés csak részben szólt az irány képviselőinek, legalább annyira magának az országnak, melyet nem éppen nemesen, nem legkiválóbb, hanem legkompromittálabb harcosaival azonosítottak. Főleg a zsidóvér volt az, mely keresztelen vagy keresztleetlen, ellenséget érzett a népiesekben. Nép és faj: szomszédsvak s a népiesben ő a fajvédő írótestvérét szimatolta. S mivel az új irány egyik-másik hanghordozója a népi származást már-már a tehetség feltételévé tette, az új őserő-arisztokrácia méltán volt ellenszenves, a kitessékelt zsidóírókon kívül mindenki másnak, aki ezt a nemesi levelet nem mutathatta föl. Ha a népiesek földízt követeltek, ők képzettségével mérték az írókat s a zamat-nemesség ellen egy könyv-nemességet vonultattak fel. Klebelsberg miniszter intézetei és alapítványai egy csomó fiatal tudóst a külföldön is körülsétáltattak. Ezek hazajövet természetesen nem a népiesekhez húztak. Mi is lehetett a véleménye a mi paraszt elbeszéléseinkről a fiatal Proust-olvasónak, aki számára a cseléd-Françoise, ez a népbe süllyedt úri középkor volt a paraszt s Mme Guermantes hercegnő előkelőségét kereste a magyar társadalom magasában. Szekfű barokkjá vagy a Babits nyelvtudásában visszajáró íz, illat, régiség, akkor már jobban vonzotta őt, mint a süvölvények za-

varos jószándéka. Ha a népiesség volt a továbbélő negyvennyolc, ő megvetette negyvennyolcat; ha ezekben Kossuth lobogott, ő inkább Metternichet fedezte fel. Mint szellemi előkelőséget másolja Szekfű paradox kedvét és sokszor inkább arisztokratizmusból, mint közvetlen haszon reményében vállalja a népszerűtlen álláspontot, mely többnyire a hivatalos is. Mindaz, amit Európából látnak, csak ösztönzi e paradox-kedvet. A haladó liberalizmus bukóban s ők a hazai parasztillúziókban a kimúló tizenkilencedik századot lökdösgetik.

Működésük szükségszerűen egészíti ki a «parasztírókét». Ők ebben az évtizedben a magyar szellem érzékszervei; rajtuk át szívárogoz be hozzánk a háború utáni Európa, ők emlékeztetnek rá, hogy kultúránk leánykultúra, mely testvéreitől elszakadtan lesüllyed, elparasztosodik. Csaknem valamennyien tanulmányírók. Ez a vándor műfaj, mely az egész szellemvilágon át visz a nélkül, hogy alkotásra tartósan lekötné, nemcsak széles érdeklődésüknek felel meg, de tartózkodó magatartásuknak is. Az angol és francia irodalom a tanítójuk s többre becsülik a fölényes és játékos ízlést, mint az alkotás dühödt szenvedélyét. Emelik az átlagirodalom szintjét, de a merész kezdeményezéstől visszatartja őket magyar szkeptizmusuk. Jó viszonyban vannak a kultúra hatalmasságaival, udvariaskodnak velük s elteszik ajándékaikat, a nélkül, hogy különösen kiszolgálják őket. Alapérzésük a műélvező és világélvező ildomos önzése. Hősök éppoly kevésbé támadnak köztük, mint durva árulók. Budapesten élnek és Dévényből beszélnek.

Egyideig félős volt, hogy e kacér önszáműzés

egészen elvágja őket s csak a sznobizmus ragályát hozzák ránk példájukkal. Az utolsó évek lassan visszahozták őket az emigrációból. A magyar sorskérdésekkel szemben, látják, más választás is van, mint parasztnak vagy sznobnak, a föld struccmadarának vagy világvándorának lenni. Szerb Antal magas színvonalú irodalomtörténetet ír, Halász Gábor európai tájékozottsága régi magyarok portréiban remekel, Kerecsényi Dezső egyenrangú író és tudós készültségétől elődjeinél komolyabb tudomány várható, a nagy humanista és közgazdász műveltségű Cs. Szabó László magyar problémáink iránt a legfogékonyabb. Épp úgy, mint a népiesek közt, ezen aiz oldalon is vannak hajlékonyabb, teljesebb tehetségek, de a restauráció bágyadtsága erre az oldalra is rájafűjt. Ha a népiesség a világtól elszakadt «vad» mozgalom maradt, mely kultúránk folytatásába állni s Európát szemmel tartani képtelen, ezekből az esszéistákból a hosszú tartózkodás s hosszú alkalmazkodás ölte ki a hitet, hogy kultúránk merészebb sugallatainak magukat bátran odavessék. Akármilyen értékes volt tolmácmunkája: a zavarosabb fél meddőségében a műveltebb is osztozik. Ha gondolatokat hozott is, a magyar viszonyokhoz fegyvert készíteni belőlük nem tudott.

E kétféle írónép («sznobok és parasztok») fogyatkozása nyilvánvaló, a két magatartás úgy áll egymás mellett mint a kívánatosnak szétesésterméke. Semmi sem könnyebb mint kettejük közt a «helyes utat» megmutatni, semmi sem nehezebb mint járni rajt. Az író sugalmaz, de őt is sugalmazzák, — a mögötte álló embercsoport tetszése s igényei. Ahol a legjobb közönség sem emelkedik

túl a maga csoport-érdekén, ott a szellemet is titkos nehézkedés húzza a partikularizmus felé. Szakadj el tőle, a dolgok közé szorulsz vagy nagyon is fölébük kerülsz.

Kísérletek európai és magyar magartatás szer- ves összefűzésére, — a harmadik út ki- vagy inkább továbbtíprására — e súlyos társadalmi gátlás ellenére is vannak. A Tanúban (melynek három évi szenvedélyes, ide-oda csapó útkeresését e kicsiny könyv igyekszik a nagyközönség számára összefoglalni), én magam is e harmadik útnak vágtam neki, több bátorsággal mint szerencsével, legújabban pedig Kerényi Károlyt, az európai nevű ókor-tudóst, kényszerítette ki szaktanul- mányaiból a magyar sors kérdések felé eszméi és környezete közt a gyötrő ellentét. Kerényi nem' tartozik azok közé a tudósok közé, akiket szakjuk anyaga kielégít; a hivatalos tudomány iskolája mellett a görögség művész szerelmeseit választj a ve- zetőiül: Hölderlint, Keats-t, Goethét, Nietzschét. A szakkérdés mögött is általános emberi érdek ül nála ébren. Mint a német *Ottót*, őt is a görög vallás izgatja. A görög vallást a kereszténység nem tekintette vallásnak, inkább csak szép mese- könyvnek. Otto mutatta meg, amit előre tudhat- tunk volna, hogy egy csenevész vallásos érzés sosem táplálhatott volna ilyen példátlan kultúrát; igenis a megmosolygott görög istenek — a nagy világvalóságok művei az emberben — tartották ünnepi magas lebegésben a görög szellemet. A görög vallásnak ez a fölfedezése, melyben maga is részt vett, felszabadító emberi élmény volt Kerényi számára; lehetővé tette a vallásos életet. Az istenek nem születtek meg újra, de az egész világból az isteni nézett rá. Ifjúkora óta nem sokat

hederített irodalmunkra, most hogy visszafordul felé, a görög igénnyel méri fel. A görög művész pap volt, a múzsa vallás papja, aki az isteni szó közegét tisztelte lelkében. Kerényi a magyar művészen is ezt a papságot követeli. A hazai mozgalomban nem hisz. Az emberek züllöttebbek, semhogy sok ember mozgásából valami becsületes támadhasson. Az embert kell megújítani, nem agitációval, hanem az új élet bűvös példájával. George s Horatius kicsiny példatársadalma: a sziget van a szeme előtt, mely egy-egy birodalom számára alakítja a nemesebb életet. Számára a magyar szellemélet új formája a jobbat alkotó társadalom. A magyar szellem jövője: megújulás a göröggel való érintkezésben. Ahol ma könyv van, ő teremő életet követel, ahol egyéniség, a világválóságokhoz tapadt hitet.

Nem túl messzi, túl görög, túl szellemi az ő szigete a magyar valóság emberének? Bizonyára az ő fellengősségnek látszó emelkedettsége jó célpontja lesz az alacsonyyságnak. Akik egy új nemzedéket láttunk felnőni tejünkön s ellenünk föccsenő epével, nem is a nyilaktól félünk, a nyilasok inától inkább, mely előbb elveszti csodaszarvasai nyomát, mint igazán új hazába érne. Az utánunk jövők igyekeznek kifosztani bennünket; ha az átvételeket s az adósok haragját nézzük, meg lehetünk elégedve, társadalom és szellem aránytalan magyar küzdelmében azonban aggaszt ez az ifjúság, mely inkább hibáinkat folytatja, mint erényeinket s maga inkább tünete az ország romlásának, mint orvosa.

VI. HÁROM GONDOLAT.

A háborúutániak közt az utóbbi években három gondolat terjedt el különösen. Első a telepítés. A felosztott nagybirtokon új kisbirtokosságot kell teremteni a föld szegényeiből. Második: a középeurópai gondolat. Az Orosz-, Német- és Olaszország közé eső kis népek államszövetségben egyesülnek s ezt az egyesülést kultúrába úton kell előkészíteni. Harmadik a humanista gondolat. Az antik-tanulmányokat fel kell újítani.

Ez a három gondolat, úgy ahogy ma kóvályog a sorskérdések iránt érdeklő ifjúság fejében, nem sokat ér. A telepítés: minden seb közös kenőcse, a nélkül, hogy célját tisztázták, következményeit meggondolták volna. A középeurópai államszövetség egyelőre a Szentlélek kivételes beavatkozását várja s a kulturális közeledés körkérdés-alkalom, folyóiratok munkaterv-tölteléke. A humanistagondolat régi latinnyelvű Íróinkat fogadja vissza a magyar irodalomba s néhány kétnyelvű kiadványt mer tervezetni. Ahhoz a sors-helyzethez, melybe beszorultunk, e három gondolat, bizony, gyenge fegyvertár. Lebecsülni mégsem szabad.

Magyarországon az is nagy szó, ha az ugar elfogadja a magot s ezek nem reménytelen magok, csak töltögetni, kapálni, fattyazni kell nekik. A telepítés szemben áll a búzagyár régi eszméjé-

vel, s a kertvilág bevezetője lehet. A Középeurópa-gondolat kiszabadít a meddő irredentizmusból, nem a nagyhatalmak kegyétől, hanem középeurópai szerepüktől várja felemelkedésünket. Az új humanizmus megtöri a haladás modern önhiúságát s a valódi kulturális értékek tiszteletére nyitja föl a szemet. Elcsenevezésedhet és sok tekintetben már is az elcsenevezésedés jelét mutatja mind a három gondolat, de mennyivel kevesebb reményünk van akkor meg sem fogant, a sorshelyezettől meg nem fogantatott gondolatok beültetésére. A pedagógiai belátás is azt parancsolja, hogy az új magyar idealizmust, mely társadalmunk szétfeszítésére képes lehet, ezekre a köztudatba átment gondolatokra építsük rá.

A magyar kisbirtokos osztály beteg s betegsége egyre szélesebb területen harapózik el. Az ember igyekszik megtartani vagy még javítani is társadalmi helyzetét; a kisbirtokos ezt csak kétféleképp teheti: vagy vagyont szerez s tehetőségesebb tagjait fölszivattyúzza a középosztályba, vagy a gyermekszámot szorítja meg. A kisbirtokosság a mi rendünkben vagy emelkedik: középosztállyá lesz s elmosza a meglévő nagybirtokot, vagy megáll s egykézni kezd. A mezőgazdasági műveltség növekedése segíti a terjeszkedést, az igények növekedése akadályozza. A múlt század végén, különösen ahol felfalható középnemesi birtokok voltak, parasztságunk igénytelensége s valamelyest emelkedő mezőgazdasági tudása még lehetővé tette a terjeszkedést. Az én családomban három nemzedéken át megmaradt a 150 holdas színvonal, annak ellenére, hogy hat-hét gyereket kellett az örökösödésnél kielégíteni. S

így volt ez az egész környéken, a kisebb gazdánál is. Az utóbbi évtizedekben ez az előretörés nemcsak hogy megállt, de határozott a visszaesés. Számbavehető föld nincs, a nagybirtokok tartják magukat s ha egy-egy uradalmat parcelláznak is, a merész vállalkozókat tönkreteszi a nehéz hitel s az alacsony terményár. A középosztály felé az elhagyott paraszt számára nincs út; a tanult fiúk, mint facér hontalan lelkek esnek vissza a falujukra. Az igények a háború előtti jólétben s a háború körüli konjunktúrában rendkívül megnöttek, asszonyok, férfiak kevesebbet dolgoznak s szebben öltöznek — vagy öltöznének. A mezőgazdasági tudás az előző cséplőgépet, darálót, kukoricavetőt bevezető fogékony nemzedék óta visszaesett. Nem marad választás, csak az egyke. Egy harmadik gyereket szülő anyára a legújabb nemzedék már falun is úgy tekint, mint ostobatisztátalanra; ahogy régen az *egyszerre* hármat szülő állati szaporaságára.

Segíthet ezeken a *telepítés*? Nem segíthet és nem is akar segíteni. A haldoklókat hagyni kell meghalni. A telepítés a szpora, egészséges földmunkásságon akar segíteni. Hogyan? Hogy birtokosságot csinál belőlük. De miért reméljük, hogy ez a kisbirtokosság más lesz, mint az, amelyiket felfrissítjük vele. Mi választja el a sorsát annak a sorsától? Átadhatja emberfölöslegét más osztálynak? Annyi nagybirtok van, hogy ugyanaz a család nemzedékek során új és új telepéseket rajozhat ki? Megakadályozhatjuk, hogy az elért új igényvonal biztosítására az egyke konzerváló erejét fel ne fedezze? Talán megakadályozhatjuk; de ahhoz az új kisbirtokosságnak intézményesen, szervezetében kell különböznie a régitől. S épp

ez a belátás az, mely a telepítést átmeneti, helyi panaceából eszmévé emelheti.

A telep: a sűrű földről leszorult földmunkás-ság számára az, ami a régi görögnek, föníciainak, angolnak vagy spanyolnak a gyarmat. Egy gyéren lakott terepen telket kap; az új földön új társadalmat szervez. A gyarmat a merészek és kivetettek számára nemcsak menedék, de új élet is: az anyanép számára: megújodási lehetőség. Hogy azok a gyarmatok a tengeren túl voltak, ezek pedig benn az anyanép testében, nem változtat a dolgon, ha a gyarmatok új életében az anyanép a maga megújodását tartja tiszteletben. A magyar telep, ha nem akar a kisbirtokosságban elmerülni, külön szervezetű és megújodott lelkű gyarmat legyen, melyet az anyaország tiszteletben tart.

A külön szervezet: a szövetkezet. A telepen a szövetkezet az igazi birtokos. A telepes tőle kapja bizományba a földjét s az ő termelési tervéhez tartozik, legalább a csereterményekben, alkalmazkodni. A telep-telkeket sem összeolvasztani, sem széttörni nem lehet. A kiváló termelhet többet, kaphat fontosabb bizományt, de földvagyont a többiek rovására nem szerezhet. Visszont gyermekei sem szedik szét a birtokát. A gyermek mint hűsvér a szülőé, mint földörökös a szövetkezeté, ő jelöl ki neki a gyarmaton belül új szerepet. Egy apának annál több része van a telepben, minél több gyermeke van s minél kiválóbbak. A szövetkezet: a nagyobb vállalkozó kedvnek jobb megbízást, nagyobb jövedelmet enged s nem zárja ki, bár meglehetősen értelmetlenné teszi a pénzhalmozást; de megszünteti a vagyon erkölcsromboló hatását, a földvagyont gyűjté-

sét, a vagyonpróvizást, egyikét s a szerzett vagyon védelmében a lustaságot. A szövetkezetét a kisbirtoktól egy új birtokjogi viszony választja el véglegesen.

De a szövetkezet csak keret s kereteből új életet sosem várhatunk. A telepes, amikor bevonul a szövetkezetbe, kivonul a régi társadalomból s kívánatos, hogy ez a kivonulás kiemelkedés is legyen. A telep a társadalomban ugyanaz legyen, ami a sziget a szellemben. A kivonulók új, magasabb társadalma. Ennek első feltétele, hogy a kivonulók fiatalok legyenek. A települők kiválasztása a katonaság alatt vagy közvetlen utána már csak azért is célszerű. Friss, hajlékony, házasodás előtt — tehát két család közt álló — ifjúsággal töltsé meg termelő szigeteinket. Ez a kor a legalkalmasabb a települők gazdasági kiképzésére is. A gyermeket hiába tanítjuk, a család ellensúlyozza a tanítást; a megkövesedett felnőtt köti a gyakorlat. A katonaság kirántotta a családból a fiatait, a kiképzés próbára tette tanulékonyágát, megérett a gazdasági kiképzésre. Hogy ez hol történjék: a katonaságnál vagy külső telepesképző táborokban, részletkérdés. A lényeges, hogy a települőt külön telepesképzés nélkül új gyarmataikra beengedni nem szabad. A képzés kétféle: a búza, tengeri, burgonya közt felnőtt fiút megtanítja a gyümölcs, szőlő, főzelék termesztésére, állatápolásra, méhészetre, a megszállandó földterület háziiparára. A gazdasági kiképzés közben megteremti a csoportkultúra intézményeit: a dalárdákat, vitaköröket, műkedvelő társaságokat, a gyarmat jövő Olimpiáját. Egy-egy gyarmatot együtt képzett e már kultúrával is összefogott települő csoport

száll meg. A telepítés azonfelül, hogy valóságos kivonulás, jelképes kivonulás is.

Kedves vitapont, hány lelket képes Magyarország évente telepíteni. Ez természetesen attól függ, milyen áron szerzi a földet s mekkora szellemi erőt tud mozgósítani az átképzésre. Ha a földszerzésnél fontosabb a nagybirtokosok kártalanítása, vagy épp a bankok szanálása, mint a nép földhözjuttatása, a föld drága s a kevés telepes nagy adósságának lesz jobbágya. Ahol a kiképzés fontosságát be sem látják, természetesen kiképzőket sem fognak mozgósítani s a telepes csak egyik sötétségből megy a másikba. A telepítés a szerint gyors vagy lassú, hogy mennyire fontos azoknak, akik csinálják. A jó telepítés okvetlen rohamosabb is, a rossz felmajszolódik a rászánt vontatott masinában. Az óvatos, fokozatos telepítés: szemfényvesztés. A telepítés eredményes csak akkor lehet, ha az egész ország szedi össze az erejét a vajúdasra: kivetni magából egy új Telepes-Magyarországot. Mert a cél csak ez lehet: a beteg országban egy ép Sziget-országot teremteni, külön belső alkotmánnyal a telepen.

Hogy képzeljük el ezt a Telep-Magyarországot? Minden szövetkezet termelő és fogyasztó. Amit termel, maga értékesíti, részben még a telepen, részben külső piacokon, a városokban. Mint fogyasztó is maga szerzi be a gyárakban vagy más telepektől szükségletét. De a telepek nem függetlenek. A sok telep nagy országos szövetkezetbe (közbeeső fok: a táj szövetkezet lehet) forr össze. Ez a nagy szövetkezet már kinő a földből; kereskedő különítményei ott ülnek a városokban; mint fogyasztó-kartel felügyelete alá szoríthatja a neki termelő ipartelepeket s mint a külkereske-

delem főérdekeltje, irányító szerepe van a külkereskedelmi hivatalban. A nagy szövetkezet iskolákat állít, orvosokat enged be a falukba, iparosokat tart el. Nemcsak az ország első termelője és fogyasztója, hanem mintaállam az államban. Szét lehet szórva (mint ahogy hajdan a Hansa, a finn öböltől Délnémetországig), de szervezetében s átképzett ifjúságával az ország nem-telepes övéből élesen kiválik.

Telepes Magyarország: az ország gazdasági s társadalmi életében megvalósult sziget. A telepesmozgalom végső célja: az egész ország befoglalása Telepes Magyarországon keresztül a szigetideálba. Telepes-Magyarország erjesztő szerepét akkor fejezte be, ha az egész országból Telepes Magyarország lesz, mint ahogy a sziget győzelme: a szigeti-hitű birodalom. Lehetséges ez? A telepnek a nem-teleppel szemben két nagy kényszerítő eszköze van: egyik a gazdasági verseny, másik az élet példa. Ahol az ország egyik része gazdaságilag szervezett, lassan a többinek is szervezkedni kell; a szövetkezeti mozgalom a nem-telepes községekben is fellendül s a Nagy szövetkezetbe megindul a bekéredzkedés. A Szövetkezet ezt feltételekhez köti: fokozatosan a maga vagyon-jogát vezeti be az új fiókokba, munkaterveivel mezőgazdasági önképzésre kényszeríti a belépőket. A gyógyíthatatlanok elsorvadnak, a csatlakozók alkalmazkodnak. Ez a gazdasági kényszerítés. Fontosabb ennél a példa befolyása. Ez a céltudatos kertország, nemesebb növényi és ipari terményeivel, ahogy nő, meggyorsítja az igények amúgy is folyó áthangolását gyárból a kert felé. A telepesterületen megerősödő kertszellem, ezeken az igényeken át jó sugárzó

közeget kap. Az emberek sznobizmusukkal is a Telep felé törekszenek. Ami gazdasági reformnak látszott eleinte, az életérzés megújhodása lesz, a «circulus preciosus»-ok törvénye szerint.

Hol vagyunk ettől most, hogy Gömbös a mi szerény kis gazdász-telepítésünket is elpukkasztotta kortes-lármájával? — fordul el bosszankodva ettől az «utópiától» a gyakorlati ember. Csakhogy épp ez a józanság ma a gyakorlatiatlan. Az emberek kijavittatják a házuk fedelét — okosságból, reformszándékból. Ahhoz, hogy új házat építsenek a régi helyén, az okosságnál nagyobb ingerre van szükség. A telepítés, Gömbös épp ezt bizonyította be, «észszerű» reformnak ebben a társadalomban túlsók; ez a társadalom képtelen ekkora tatarozásra is. Csináljunk hát belőle valami nagyobbat, ami nem az emberek gyakorlati belátásához, hanem egész ösztönéletéhez szól: eszmét. így kívánja ezt a gyakorlatiasság is. Ahol az ujjam kevés, egész testem erejével feköszöm belé. A telepítés nem célszerű intézkedés többé gazdasági bajok orvoslására, hanem egy eszme igénye a társadalom és a magunk megújítására. Lehet, hogy így még jobban tiporják majd. De érdemes lesz legalább harcolni, vérezni érte. S a harc többfélekép, álutakon is folyhat. Egy reformjavaslatnak a sorsa attól függ, tud-e végrehajtó kormányt találni, csinálni. A telepítés-eszme hathat, hódíthat állam nélkül is, megragadhatja az embereket, ha nem is a rádión át üvöltik a fülekbe. El tudom képzelni, hogy az állások előtt hiába ácsorgó ifjúság becsületesebb része, mint hogy eladja a lelkét, pénzzé teszi, amije van s maga kezdi meg a telepítést kis, szabad szerzetesi csoportokban. Tehetségesebb pa-

rasztfiukat vesznek maguk köré, nevelnek, nevelődnek s az alkotó élet forradalmi szigeteivel szórják be az országot. A gyakorlati reformernek ez elképzelhetetlen, de akinek a lelke még elbírja egy eszme sodrát, «reálisabbnak» érzi, mint az egyszerű-kapott életet eljátszó áruást.

A *középeurópai gondolat* az ifjúságban az irredenta és a revízió helyét foglalta el. Az irredenta, ahogy nálunk a béke után kialakult, sorstehetlenségünk félelmes tünete. A kis gyermek megmarad hitében, tanultuk a versben s a magyar irredenta mintha ez a versbeli gyermek lett volna, aki megmarad hitében, akárhogy érvel vele szemben a történelem. — Szétbontottam az országot, mert önállósítani akarom a népeket, — mondta a történelem — tanuljanak meg egy időre a maguk gazdáai lenni. — A trianoni diplomaták nem ismerték a magyar igazságot, azért ment őt darabba az ország — felelte erre az irredenta. — Ha megismertetjük, majd megint összerakják. — A szétosztással új helyzetbe dobtam a magyarságot, ebben kell a sorsát megtalálnia — folytatta a történelem. — De én nem ismerem el az új helyzetet — felelte az irredenta. — Én a régi helyzetben élek továbbra is. Pedig nem reménytelen helyzet, nagy feladatokat kínál, csak vállalni kell — próbálta csigatni a történelem. De az irredenta hajthatatlan: — Én nem vállalok semmit, amíg Nagymagyarországot a felvilágosított nagyhatalmak vissza nem adják. —

S csakugyan nem nézett meg, nem gondolt meg, nem ismert fel és nem adott semmit, ebben jellemes volt, jellemesebb, mint pénzügyekben. Egyszerre aztán, egy évtized nem-alkuvás, rossz vers és esetlen külföldi kunyerálás után mégis

csak feladott valamit, azaz mindent, ami a Rothermere-féle revíziós határon túl esik. S a revízióval ugyanaz kezdődött, ami az irredentával; várta a nagyhatalmak belátását, nem ismerte el az adott helyzetet s nem gondolkozott rajta, így telt el tizenöt év s büszkék voltunk rá, hogy a mi törhetetlen, kemény, turáni észjárásunkon Trianon mit sem változtatott. A csehek, románok, szerbek pedig arra voltak büszkék, hogy megszállt városaikban a magyar arányszám hogy száll lejjebb-lejjebb s a magyar falu aránylag közömbösen veszi a csendőrcserét.

Egykor sokat török majd a fejüket: mi lehetett az oka, hogy ebben az irredentás Magyarországon a legegyszerűbb dolgok sem jutottak az emberek eszébe. Például, hogy határpóznákat, amióta a világ világ, a háborúk szokták kidönteni. Négy határ póznáit különösképp. Háború nélkül az irredenta épp oly elképzelhetetlen, mint a komoly revízió. S mi értelme van annak, ha egy lef egy vérzett kis nép, amelyből hárommillió van a szomszédok kezében, telekiabálja a világot: én irredentát, azaz háborút akarok békés eszközökkel? A világ végül is elhiszi, hogy ez a vacak-nép a háború üstje s a szomszédok megcsinálják a háborút békés eszközökkel az elszakítottak ellen. Az olasz belépett a Hármasszövetségbe s az irredentával akkor ugrott ki, amikor a háborúra megvolt az alkalma, lőpora s reménysége. A feladott jog, mondják, elveszett tulajdon. De hát lehet-e vérjogot szóval feladni vagy fel nem adni. Nem maga a vér mond le vagy tart ki ott, ahol népet darabolunk szét kérdezetten. Ha a fiamat elviszi a török a Hét-toronyba, sem a törököt nem érdekli, sem a

fiút, hogy feladom-e őt, lemondok-e róla. Itt mindegyiküket csak a váltságdíj érdekli. A magyarság fenntartotta a jogát a fiához, de esze ágában se volt a váltságdíjat — erkölcsiekben és anyagiakban — összerakni. Ez erkölcstelenebb módja volt a feladásnak, mint szótlan elfeledni. Annál inkább, mert kevély üzeneteinkre a török válaszul meg-megkorbácsolta őket. A jog fel nem adásoknál a makacs némaság jobb jel, mint a szószátyár beszédesség. Ahol szív a szívtől tudja, hogy a feladás lehetetlen, ott önmagunkat meggyőző szölamokra nincsen szükség.

Hogy felelt volna a történelem figyelmeztetésére egy értelmesebb magyarság? Az elsöre: jó, tudomásul veszem, de a lebontott ország helyett egy nagyobbat építek. A másodikra: látom, s az új helyzetből lesz új alap. A harmadikra: ne vigasztalj, hanem segíts s vedd a vakolókanalat. Trianon után a nagy gond: nem a póznák voltak, hanem a magyarok; nem az ország, hanem a nép. Itt kellett volna azt mondani: egyről sem mondok le; itt: idetartoztok továbbra is. A magyarság szétszóródott. Nemcsak, hogy őt ország lakosa lett, de új országaiban is egyre nagyobb területre hull szét. A magyar munkásnak, ha már Romániában él, a Eegát épp olyan kenyeret ad, mint Erdély. Ha Magyarország jóval kisebb is lett; a magyar szétszóródási terület a Fekete-tengertől Prágáig és Macedóniáig ér. Egy kis népnek ekkora területen szétszóródnai vagy halál, vagy küldetés. Halál: ha az ő magyarságának ezen a területen semmi értelme sincs; küldetés, ha magyarságával, mint a zsidókereszténység egy eszmét hord szertesztét. A diaszpóra megvan, mondta Kerényi a Regátból

jövet, hiányzik hozzá a biblia. Az igazi irredenta ezt a bibliát adja a szétszórt magyarság kezébe.

A középeurópai gondolat külön magyar vonzóereje az, hogy a kényszerűséget, mely ránk szakadt, küldetéssé alakíthatja át. Hogy a korlátlan önrendelkezés és öncélúság a kis népek övében esztelenség: azt a környező népek java ifjúsága is tudja. Egy fiatal román küldte el a minap hozzám a középeurópai államszövetségre vonatkozó kérdéseit. Úgy látszik, jól választotta meg, írja lelkesen, az időpontot, mert Csehország, Lengyelország, Szerbia stb. vezető szellemeit — a válaszokból tűnik ki — a probléma vonzza és lelkesíti. A Monarchia felosztása a Szudetáig tolta fel a Balkánt s ez a mozgalom tulajdonkép a Balkán felülmúlása Keletközépeurópában. A magyarság nem valami kelletlen házigyártmányt erőltet hát a középeurópai gondolattal szomszédaira. A jobbak lappangó ellenzéki sége előkészítette a talajt s a magyarságnak csak az eszme széthurcolását kell vállalnia. Erre két okból is alkalmas: őt nyomorítják meg legjobban a mai kicsinyes nacionalizmusok s szétszórtsága révén ő e középeurópai tér természetes véredényhálózata.

Középeurópa attól a néptől, mely a középeurópai eszme apostolátusát magára veszi, két nagy munkát vár: 1. teremtsen meg Középeurópát szellemben, tudományban; 2. hozzon olyan új Jó Hírt (euangeliont) e területnek, mely a kulturális és érdekkapcsolatokat erkölcsiekké teszi. Azt várni, hogy nyolc-kilenc állam észérvekre egymással összeragadjon: esztelenség. Az államok tűzben születnek és tűzben olvadnak meg. A küldött népnek elsősorban arról kell

meggyőzni őket, hogy összeolvaszthatók; aztán lángot adni, amely összeolvasztja őket.

Akik csak értekezni akarnak Középeurópáról, elvi kérdéssel kezdik: lehet-e külön középeurópai kultúráról beszélni, s ha nem, mik lesznek azok a kulturális kapcsolatok, s más ilyesmi. Nos, Középeurópa nem olyasvalami, amini megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni. De abban, hogy megcsináljuk, nincs semmi történelem és természetellenes. A középeurópai (vagy helyesebben Duna) terület két részből áll; a nyugati a három királyság (Cseh-, Lengyel-, Magyarország) a keleti a bizánci öv, melybe Románia, Szerbia, Bulgária, esetleg Görögország is tartoznak. A nyugati öv népei nemzeti államokat alkottak, történelmi életet éltek s a katolikus-protestáns vallásfejlődésben vettek részt. A keletiek Bizánc, majd a török befolyása alatt álltak, életük és kultúrájuk jórészt népi, történelemalatti volt s a vallásuk a merev görögkeletiség. Magyarország bizonyos szempontból középpontban áll a két csoport között: történelmi osztályaival, kultúrájával a nyugati övbe tartozik, súlyos jobbágysorba szorult, töröknek hódolt népével s népkultúrájával a délkeletibe. A délkeleti öv népeivel a bárom királyság közül kiadósán csak ő érintkezett s újabb műveltségüknek Magyarország egyik fontos kapuja volt. Nemcsak szétszórtságunk tesz hát e néptömb természetes vérrendszerévé, de kapcsolataink sokágúsága is.

Középeurópának vannak közös hagyományú területei, a nyugati nagy szavai főleg a tizenkilencedik században hasonló visszhangot vertek a különböző dunai kultúrácskákban s van egy szellemalkat, mely e terület műveltjei közt gya-

kori, de közös középeurópai szellemiség nincs, s nem is lesz, amíg egy mindenféle gyökeret bocsajtó nép (higyjük, hogy a magyar) azzal, hogy tudatosítja, meg nem teremti. Ezt a tudatosítást várjuk mi, Bartók szép kezdése után, a magyar tudománytól. Az új középeurópai szellemiség nem lehet természetesen minden középeurópai nép szellemisége, de mindenik érezheti, hogy mennyi része van benne s melyik oldalával tartozik hozzá.

A múlt sorskapcsolatai jók arra, hogy hivatkozhatunk rájuk, ha *akarunk* hivatkozni. De akarni csak akkor akarunk, ha azt egy eleven sorsérdek parancsolja. Középeurópa fölött van ilyen összetartó nagy sorsérdek. A középkor három királyságába Európa a németsegen át szívódott be: egyházai Magdeburg leányegyházai, városai java német telepítés. A németseggel, amit adott, visszakövetelte befolyásban. A Habsburgok ezt a középkoron át visszatolt követelést hozták ránk birodalmukban. De a Habsburg-ház nemcsak a nemnémetek ellen volt, részben a nemnémetekért is; nemzetközisége, főleg a tizenkilencedik században, visszatartotta a nagy német előretörést. Ma a háromkirályság a német terjeszkedés közvetlen útjába esik. A cseh népsziget a németseggben, a Dunántúlt most készül lenyalni a tenger s Lengyelország mint a gümös tüdő gümőkkel, telehintve német telepekkel. A németseggel sokkal reálisabb veszedelme e három országnak, mint amilyen kikerülhetetlen egymás közötti civódásuk. A németseggel szemben legföllebb letehetik a fegyvert, egymással meg is egyezhetnek. A délkeleti zóna urai: Bizánc és Törökország elsüllyedtek és elvonultak. A gaz-

dátlan Balkán határain: a latin Románia áll a szláv Oroszországgal szemben s a szláv Szerbia a latin Olaszországgal szemben. De Románia félelme kelet felé a Lengyelországé is. Lengyelország úgy kapcsolja össze a két fél politikai érdekét, mint Magyarország a két fél kulturális hagyományát. Háromfelől három nagyhatalom: akármelyiknek a betörése ellen csak együtt lehet védekezni: ez a sorsérdek gyűrüje a Dunanépek körül. S mit látunk mégis? A Dunanépek belső viszályai jelenvalóbbak, mint ez a közös nagy érdek, egymás helyett a közös veszedelem valamelyik fejével szöveteznek: Csehország Oroszországgal, a lengyelek a németekkel. Nem is lehet másképp, amíg belülről nem kapnak közös sorsot, mely az érdek észkeretjét emberi szándékkal tölti meg. A Jó Hír nemcsak a magyar diaszpórának hiányzik, de az egész kis népek övének is. E nélkül éppúgy szétolvad, mint a magyarság. Mi lehet ez a Jó Hír?

A görögökről írtam, hogy az ő bibliájuk a természetük volt. Nos, ennek a területnek is ezt kiildeném bibliául: egy új embertermészetet. Európa nagy népeinek a képtelenségéről beszélünk: egyikük se tudja államalkotó kísérletében az új Európát megvalósítani. A három meddő kísérlet közt a Jó Hír hirdesse meg a negyediket: a középeurópaiat. E százmilliónyi embertömbben, annak ellenére, hogy urai századok óta szállítják fölé a műveltséget, rengeteg és sokféle el nem használt prebisztória alszik, az ébresztőt várva. Most volna itt az ideje, hogy ez a prebisztória, az idegen befolyás alól kiszabadulva, Európa nagy válságában megmozduljon s amire nem képesek a történelemmel megkötöttek, megalkossa

magában, új történelmet kezdve. Európa a tizedik század óta nemzetek társasága volt s a nemzetek növvő autarkája ezt a társaságot bontotta szét. Az egymást tápláló nemzetszellemekek így váltak önellátásukban annyira egyoldalúkká, hogy az új Európát önmagukban megvalósítani képtelenek. A nemzeti elv erre az ősi birodalmi területre is betört, de itt a legnevetségesebb, itt a legtöbb remény a felülmúlására. A régi Monarchiát csak azért bontotta le a tizenkilencedik század, hogy a huszadik e helyen az új Középeurópai Birodalmat megtermékenyített népek szabad akaratából építse fel. Ahogy Telep-Magyarország kivonulás Magyarországból, Középeurópa, vagy ha úgy tetszik, Sziget-Európa kivonulás legyen a bolsevista, fasiszta és hitlerista európai környezetből.

Telepítés és középeurópai gondolat összefüggése most már világos. A telep: sziget a társadalomban. Telep-Magyarország a sziget fokozatos realizálódása a magyar életben. De a magyar szétszórt nép, Középeurópa természetes vérédenye. Ha egy új nagy emberi vívmány támad benne (megalkothatja természetében bibliáját), azt könnyen széthurcolhatja az egész Duna-területen. Ezt a területet nagy múlt és eleven érdek tereli újra a birodalmi gondolat felé. De a birodalom, nem érdekközösség, hanem eszme: egy eszmével összefűzött népcsoport. Ez az eszme: *Új Európa*, melynek sziget, telep, Telepes Magyarország, Sziget-Európa különböző megvalósulás fokai.

Ködös, misztikus, a gyakorlattól távoli — hallom újra. De megint csak azt felelhetem, amit a telepítésnél. Az észszerűség, jótanács, okoskodás a szétszórt magyarság életbetartására épp

«gyakorlati szempontból» kevés: nem tud a száradó tagokba nedvet lökni. A magyarság a határokon túl csak akkor maradhat fenn, ha eszmévé lesz s minden magyar egy küldött, akit a természetébe írt hír köt népéhez s lök a népek közé ki. A véredény mögé szív kell, a szívbe nyomás, s ez a gyakorlatilag is fontos nyomás csak a gyakorlatiasság fölött álló hit lehet.

Hogy ezek után az új humanizmustól is többet várunk, mint az elhanyagolt görög tanulmányok felélesztését: biztosra vehető'. — Honnan kap a bekérgesedett magyarság ekkora küldetéshez eleven erőt? — kérdezi joggal a bírálataunkat elfogadó. Innen. — Nem az antik tanulmányoktól, hanem újjászületésünktől az antikban. A görögséget nem érdemes ma *csak* tanulmányozni. A pillanat olyan, hogy nemcsak figyelmünket, egész lényünket kínálhatjuk oda neki: alak vagy alakíts. Amikor Isten pénzének az elvesztél egyre többen fájjaljuk: a görögség megmutatja a jelet magunkban, amely alatt ott van az ősin új pénz. A görög «pajtáshagyomány» sugallatára az európai vallást keressük önmagunkban. Nem arról van szó, hogy Apollónak vagy Athénének emeljünk oltárt; — egy isten nem születhet kétszer — a görög vallásos állapot az, a görögség teremtő állapota, mely bátorságot ad a magunk vallásosságának a kifejlésre és a teremtésre.

A kereszténységgel szemben ez az európai vallás nem ellenséges, nem is lehet. A kereszténység a vallásos érzés hosszú Odysseája. Nagy élményei elmélyítik egy-egy irányban az antikot, tanulságai beszédes figyelmeztetők. A kereszténység nem volt zsidó vallás; a katolicizmus dómja körül az ünnep fényes szelleme csillogott; szer-

zeteseiben s a keményebb protestánsokban azt a hiperboreus, északi hűséget táplálta, mely Sokrates lelkét a delphosi isten lélekben szóló hangjával kötötte meg. Ez az Odyssea a mienk; ama fényesebb Iliász és szigetünk közt ő volt, tudjuk, a történelmi út. Nem fogadjuk el a kereszténységből, ami oktalan gyötrelem: a gondolat fölösleges megalázásait, az öncsonkítást, a kételyen táncoló áhitatot, az egyházat, igaz. A vallásos érzés alaptermészete szerint: öröm, a «megragadottság» mámore s a belső kötöttség nagy nyugalma. Ez a vallásos érzés halálos veszélybe viheti, elpusztíthatja az embert, magas lebegésében éppúgy, mint a ráncigáit gyökerek helytállásaiban, de önmagával nem harcol, önmagában nem kételkedik. Ez az egyház elégtelenségéből származó meghasonlottság — külön keresztény nyomorúság. Nincs közünk hozzá, de Szent Bernát tüzes leikétől azért nem idegenít el.

Sokan bizonyára érthetetlennek találják, hogy ha már a hiányát érezzük földrészünkön a vallásosságnak, mért akarjuk azt ilyen alaktalanul, szétfolyón, tételek, szent történetek nélkül, pöre állapotként feltámasztani, amikor a vallásos érzés történelmi építményei szoros, alakgazdag otthont kínálnak neki a régi egyházban. De vájjon nincs-e történelmi gyökere ennek a vallásosságnak is? Nem Ószövetsége-e neki az egész európai múlt, melyből táplálkozik. A történelem salakjától, igaz, nem engedi magát elborítani; de nem ez-e épp a magasabb történelmiség? Beereszteni a történelemből az örököt: az időszerűt s visszautasítani az egyszerit: a korszerűt. Egyháza, szentje, legendája nincs, igaz, ennek a vallásosságnak; de ez még az a boldog szegénység

is lehet, melyben születésekor minden vallás osztozott. A vallásosság fényes kora nem az, amelyikben olvassák a legendát, hanem amelyikben csinálják, amelyikben csinálódik. Az eleven vallásosság: mindig «szent történet» s az új európai vallás próbája is épp az lesz, sarjad-e körülötte, tolekszik-e felé minden szándékosság és hívás nélkül a mitológia.

Ne féltsük a munkátlanságtól ezt az ünnepkészt, gyökérbő állapotot. Lesz annak, ha elég erős, munkája, melyben alakot nyerhet, igét gyöngyöz, s ha egyházat nem is, de közösségeket alakít. Itt a magyar mű: vállalni a Berzsenyi költészetében fölírt magas pályáját kultúránknak; itt a Csokonai lelke: ezt a kultúrát szét- . hordani a sivatag földön s egy kertországban virágoztatni ki. Mennyi alkalom mítoszra, mítoszi alakokra, az érzés körül alakteremtésre.

S a kis ország körül ott az Újszövetségre kiszemelt világ: Középeurópa! Hány misszionáriusra való küldetés! Egyház nélkül is egész vallástörténet! Ha az Isten pénze nálunk, ne féljünk, hogy elmarad a befektetés, az építmény. Az anyag arra tódul, ahol a pénz van, jelentkezik, szolgál, segít neki. Csak az Isten pénze legyen meg. Abban, amit új humanizmusnak könyvelnek el mások, mi ezt a pénzt keressük, görög segítséggel — magunkban.

VII. SZALAMISZ.

Mielőtt befejezném e tanulmányt, szemébe kell néznem még egyszer az aggálynak, mely írás közben bennem is meg-megszólt: Nem túlnagy és túl magas körökben kóvályogtam-e a kis fészek fölött. Magyarország kicsiny ország; mint a szegény ember, imádkozzék a mindennapiért s ne érdekelje a világ holnaputánja. Az új Európa meglesz vagy nem lesz meg, igyekezzék alkalmazkodni hozzá s ne avatkozzék a nép-urak dolgába. Az ilyen messzelátó s messziről néző' gondolatok csak elráncigálják attól, ami az orra előtt van, fel az álmokba. Uluzionizmus ez, ahogy mondani szokás, felhőjárás földönjárás helyett.

Ahogy kiütöm a fejem az írásból s kissé zavartan körülnézek, érzem, hogy ezt az aggályt mint vádat, ajkbiggyesztést, hahotát veri rám vissza hamarosan a világ. Én magam igaznak tartani sehogysem tudom. Az illúzió, tévkép, illuzionista, akit a tévképek a valódi életétől, valódi feladatától elcsalnak. Ez a sorskép nem híg, optimista tévkép, hanem maga a kemény valóság, hüvelykujjával a szíven. A fölröppentett eszmék, ha messze hívnak is, nem csábítanak el közvetlen teendőinktől, sőt csak jobban odavernek elébük. Házastársak tekinthetik nemi megállapodásnak a házasságot. De ha nem ennek tekintik, hanem két ember összefont üdvösségé-

nek, mely egyetlen, mint az élet s oldhatatlanabb az életnél is, rosszabbul ölelik-e, kevésbé becsülik-e egymást, állhatatlanabbak lesznek-e a másik betegágyánál, s hűtlenebből gondolják-e az elhunyt társ sírját? A Vadnyugat gyarmatosai is törtek földet, a ciszterciek is. Rosszabbul, lankadtabban törték-e a ciszterciek attól, hogy ők az istennek törték?

A közvetlen bajban az egész sorsnyomást számontartani, a közvetlen feladat mögött üdvösségünk nagy ügyét hajszozni, nem illuzionizmus. A reformációról írják, hogy éppen mert vallásos ügyé tette a kötelességteljesítést, óriási erkölcsi erőforrása lett a polgárság gyakorlati előretörésének. Lanyhább lesz attól a telepesszorgalom, ha a telepben egy megvalósult szigetért küzdünk? Könnyebben olvad be a románságba az erdélyi, mert magyar voltát európai küldetésnek érzi? Felületesebb kommentátora lesz Sophoklesnek a tudós, aki olyan vallásos szorongással olvassa, mint Nagy Gergely pápa olvashatta a Jób könyvét? Esztelen kérdések, melyek a nagy látomástól és nagyszándéktól elszakított tunyaság vádjait mégsem háríthatják el.

Az ember nem lóg kinn az úrben s nem mint léha néző váltott jegyet a földi komédiára. Sorsközösségekben állunk, azokból nézünk és azoknak nézünk; azokból és azoknak cselekszünk. A gondolatomból családomnak lesz béke, munkámból nekik kenyér. De fordítva is áll: családomnak is vállalnia kell a gondolatommal megragadt életérzést, viselnie kell, mint a magáét, tetteim. A nép, ha nem is szorosabb, elkerülhetlenebb és változhatatlanabb sorsközösség, mint a család (van, akinek nincs családja, s van,

akinek több), a kölcsönösség etikája itt talán még szigorúbb. Nincs jogom — sőt módom sincs — magamnak látni, gondolkozni, cselekedni. Amit gondolok és cselekszem, az népem gondolata s cselekedete is. Nagyzolás a kis magyarságot a nagy Európával, úgy ahogy itt történt, összekötni? De szabad-e egyáltalán gondolkoznom Európáról, hogy ne a magam népének gondolkozzak s a neki gondolt eszme nem kötelezi-e érdeme s ereje arányában a népet, mert egyik tagjában fogant. Egy eszme lehet üres, pudvás, alacsony egy néphez (tessék ezt rábizonyítani), de sosem lehet *magas*. Azzal, hogy egyik tagját föl tudta emelni az eszméig, maga is elérte, megérett rá.

Aki a reménytelenségével áll elém, azt felelem neki: én pesszimistább vagyok. A nagyobb reménytelenség nyúlt itt nagyobb eszközhöz. De fegyverletételre nem a reménytelenség bír. Az igazi reménytelenség, a leonidászi harcolva esik el. S minden jel ellenére biztos-e, hogy mi Thermopilainál állunk? A népek betegségei előtt nincs csalhatatlan kórjóslat. A sorsgyűrű zárt; de a bekerített sziget: még Szalamisz is lehet. «Hellének, szabadítsátok fel hazátokat, szabadítsátok fel gyermekeiteket, asszonyaitokat, isteneitek és atyáitok szókét, az ősök sírját» — hallom messziről, és megismétlem.

(1935. június.)

TARTALOM

	Lap
I. Isten pénze.....	5
II. A kiterjedő Európa.....	8
III. Az új Európa.....	36
IV. Magyar mérleg.....	Θ1
V. írók a hanyatlásban.....	89
VI. Három gondolat.....	116
VII. Szalamisz.....	135